

Stavangeren

Medlemsblad for Byhistorisk Forening Stavanger

Nr. 3 2008 – 18. årgang

I redaksjonen: Vigdis Hovda, Axel H. Leversen, Kjell Petter Løhre og Hans E. Næss.

Leder	3
Av Hans E. Næss	
Kvalebergleiren	4
Av Jan Gjerde	
Stavangers byutvidelser	11
Av Hans Eyvind Næss	
Enkefru Kristine Nielsen fylder 90 år 8.ds.	24
Avisartikkel	
Noen synspunkter på Sørvestrikets historie fram til år 900 e Kr.	27
Av Finn Bringsjord	

Medlemskap tegnes ved innbetaling av kr. 300,- for enkeltmedlemmer og kr. 450,- for familiemedlemmer. Institusjonsmedlemskap kr. 200,- Beløpet innbetales til konto 3201.25.37300.

Adresse: Postboks 351, 4001 Stavanger. www.byhistoriskforening.org
Org.Nr. 984 289 669

ISSN 0806 - 184X

Stavanger – vindu mot verden

Stavangers historie er ikke en fortelling om en storby gjennom nær 1000 år av norsk historie. Liten var byen og smålåten har kanskje bymentaliteten vært: «Eg e' fra Stavanger, gjør det någe?» Og stor i innbyggertall har ikke byen vår vært før etter den store befolkningsveksten på 1800-tallet. De 700 foregående årene bodde bare fra 100 til 500 familier i byen.

Men dette var lenge den eneste kjøpstad mellom Bergen og Oslo. Og selv etter grunnleggelsen av Kristiansand forble Stavanger det dominant største bysamfunnet på denne lange strekningen av kysten i Sør-Norge. Byen lå sørvestvendt og nærmere de britiske øyer og kontinentet enn de andre byene. Stavangers næringsliv og kulturliv har på mange måter og i mange sammenhenger nytt fruktene av denne beliggenheten. Som følge av den store handelsekspansjonen på 1500-1600-tallet, der tømmereksperten spilte en dominerende rolle, fikk byen sterk innvandring og en internasjonal kultur. Kapitalveksten brakte med seg import både av varer og kulturimpulser. Omfattende kunsthåndverk preget av treskjæring, malervirksomhet, – særlig synlig i kirkeinteriørene fra perioden ca. 1600-1680, – glassmalerier og gull- og sølvgjenstander viser denne kulturimporten fra Europa: i Norge var lille Stavanger et spill av europeiske kunsttradisjoner – dessverre et oversett fenomen i programmet til Kulturhovedstaden Stavanger. Fremveksten av sjøfartsbyen var samtidig en videreføring av byens internasjonale miljø. Oljehovedstaden og riggbyen har båret de gamle tradisjoner frem til et nivå som i dag rager høyere både i kompetanse og mangfold enn samtlige kystbyer. Synliggjøringen av den mangfoldige kompetanse i byen har skjedd tidligere i byhistorien ved flere anledninger bla. ved den store seilerregattaen og bruksbåtutstillingen i 1868 og ved jubileumsutstillingen i 1914. Skipsbyggeri i verdensklassen på Rosenberg Mek. Verksted gav byen mye oppmerksomhet. Og hermetikkindustriens produkter gav produsenter som Christian Bjelland og andre rike fabrikkere medaljehøst på utstillinger i andre land. Stavangers internasjonale basis og kompetanse var en viktig årsak til oppbyggingen av ONS som et vindu mot verden annethvert år for produkter og forskningsresultater i energiindustrien. Kulturhovedstaden bærer også en rikdom av slike elementer i seg. På tilsvarende måte har byens internasjonale skole et faglig nivå og en internasjonal sammensetning av studenter og lærere som sammen med UiS, IRIS og en mangfoldig internasjonal industri og forskning forøvrig har skapt et stor-Stavanger ut av den lille vestlandske kystby. Dette regionsenteret har bærekraft til å kunne påta seg store internasjonale oppgaver i fremtiden. Stavanger har tenkt stort, og dette har endret byens regionale og nasjonale betydning. Tanker om en fremtidig verdensutstilling hører hjemme i den omtalte sekvens av dristighet og av visjoner, som - med tilstrekkelig vilje -, kan bli en ny bauta i Stavangers historie som vindu mot verden. For historien er ikke et fortidsprodukt men skapes daglig ved handling båret frem av idérikdom fundamentert på fortidens handlinger.

I dette nummeret av Stavangeren har vi fokusert på enkelte sider ved den ekspansive byutviklingen og variasjonsbredden i flere av de ulike aktiviteter som preger og har preget byen og bybildet.

Me e' fra Stavanger; va' det någe?

Hans Eyvind Næss

Kvalebergleiren – under og etter krigen

Av Jan Gjerde

Stavangerflint og deler av Kvalebergleiren 1952. Vi ser fortsatt traseen til den smalspørte jernbanen til høyre i bildet. Den hvite bygningen bak NSBs lokomotivstall og verksted som er under oppføring, er proviantlageret som omtales i artikkelen. Etter nedleggningen av fabrikken i 1979 overtok Felleskjøpet Rogaland Agder eiendommen og det meste ble revet. De åpne markene opp til Kvaleberg skole og til venstre i bildet er bebyggt. Grusbanen midt på bildet eksisterer fortsatt. Den var ekserserplassen i tyskerleiren under krigen og i høyre hjørne av denne skimter vi et vakttårn/transformatorkiosk fra militærleirens tid. Bunkeren som er omtalt i artikkelen ligger mellom de to toetasjers offisersbrakkene like overfor vakttårnet. Disse bygningene ble revet i nyere tid. Foto: Fra Bjørn Feylings privatalbum. (Widerøe Flyveselskap og Polarfly AS)

I juni 2008 ble det som er ett av få gjenværende autentiske bygningsminner fra Den andre verdenskrig i Stavanger, forsøkt revet. En bunker i betong i den tidligere Kvalebergleiren stod i veien for kommunen. Takket være snarrådig innsats fra Nordal M. Torstensen, født i Hillevåg i 1937, ble katastrofen ikke fyllbyrdet. Men det var nære på.

Kvalebergleiren ble anlagt som tysk militærleir i Hillevåg i 1940. Den ble bygd av norske entreprenører og norsk arbeidskraft kort tid etter krigsutbruddet. Den inngikk i «Festung Stavanger», et viktig avsnitt i tyskernes okkupasjon av Norge. Nord-Jæren

var under krigen å betrakte som en eneste stor festning med kystbatterier, minefelt og bunkere. Tyskerne kalte leiren i Kvaleberg for «Kraftfahrpark 274. I.D» Den utgjorde en viktig del av tyskernes transportsystem i regionen under krigen. Leiren hadde kapasitet til å innkvartere ca 1000 mann. Den omfattet Kvaleberg Skole og arealer sør, øst og nord for denne, avgrenset av Hillevågsveien mot vest, Sandangergården mot syd, jernbanelinjen mot øst og i retning Vierveien/Sven Andersen Møbelfabrikk mot nord. Av et kart fra 1940 kan vi se at den ble litt utvidet i løpet av krigen. Leiren besto av i alt 20 brakker, garasjer, staller og låver. Den inneholdt også militærpsykehus og am-

munisjonslager. En stor del av brakkene var garasjer for motoriserte kjøretøyer. I tillegg ble det bygd kaserner for soldater og officersboliger, en stor kantine/messebygning, samt lagerbygninger for underhold av disse. En stor gruslagt ekserserplass inngikk i anlegget. Midt i leiren stod et vakttårn i mur. I en periode under krigen ble leiren også tilholdssted for russiske krigsfanger. Utenfor leiren i området mot «Vannassen» var det et stort treningsfelt for infanteri som leiren benyttet.

Tyskerne beslagla og overtok også mange bolighus i nærområdet til leiren, og de hadde også installasjoner knyttet til leirens funksjoner utenfor selve leirområdet. Et eksempel på dette er et tilfluktsrom som ble anlagt under selve Kvaleberget. Dette berget er fortsatt godt synlig i terrenget, det likner på en kval og det antas at det er dette som har gitt først gården og deretter bydelen dens navn. På eiendommen til det som er igjen av det tidligere gårdsbruket Bergsagel, som ligger der Kvalebergveien og Bergsagelveien møtes, kan man fortsatt se inngangen til dette tilfluktsrommet. Det er fullstendig inntakt og på selve fjellet innvendig kan vi se restene etter hvitkalking.

Tilfluktsrommet lå altså utenfor selve leiren, sannsynligvis som en ekstra sikkerhetsforanstaltning siden det var beregnet på høyere offiserer som bodde i de to toetasjers brakkene som lå litt lenger oppe i Bergsagelveien.

Som de fleste befestninger gjennom tidene, hadde også Kvalebergleiren sin fluktsvei i form av en tunnel. Deler av denne kan fortsatt eksistere. Inngangene til tunnelen ble dekket til og sikret i forbindelse med byggingen av Jernbanens store verksted og lokomotivstall på Kvaleberget etter krigen. Da jernbanen var smalsporet fram til 1944, gikk den i en bue utenom Kvaleberget, nærmere det som nå heter Consul Sigval Bergesens vei. I de første årene etter krigen var denne traséen både smalsporet og bredsporet, men etter noen år ble det laget en ny trasé som medførte en forholdsvis høy skjæring mot selve Kvaleberget. Tun-

Kongelig besøk i Kvalebergleiren i mars 1951. Det er Stavangerflints direktør Trygve Brække som går nærmest kronprinsesse Märtha. Som vi ser har ikke brakkene fra tyskerleieren blitt pusset opp ennå, slik vi ser på oversiktsbildet fra 1952. Foto: Fra Stavangerflints arkiv på Figgjo AS.

Bunkeren i Bergsagelveien slik den så ut i juni 2007. Kvaleberg skole i bakgrunnen. Foto: Jan Gjerde.

nelen hadde innslaget i leiren like øst for messebygningen og hadde utløp ved en bygning på andre siden av jernbanelinjen nær sjøen mot Gandsfjorden. Denne bygningen tjente som proviantlager og er for lengst revet. Proviantlageret lå mellom Torsnes, hvor Rogaland og Agder Fellekjøp nå har sitt kai- silo- og produksjonsanlegg, og Hetlandskaien, like ved det anlegget som i mange år etter krigen var kjent som NAG, N.A. Gassaccumulator. Like ved lå det en marina som ble anløpt av mindre fartøyer. Ubåter la til ved Hetlandskaien og mannskapene benyttet tunnelen som sikker og rask atkomst til Kvalebergleiren. Topografien i dette området er blitt endret i årene etter krigen, men det hadde vært spennende og fått undersøkt om det finnes rester igjen av denne tunnelen.

Tyske anlegg i Stavangerområdet var mål for alliert bombing under krigen. I mai 1941, under et flyangrep på Kvaleberglei-

ren, kom en granat på avveier og traff et bolighus i Hillevågsveien 92. Dette huset lå like i grensen til leieren og det var ikke det eneste som lå utsatt til under allierte bombetokter. Ved dette angrepet ble en 13 år gammel gutt drept og en søster ble invalidisert. Dette huset står fortsatt som en hvitmalt bungalow ved rundkjøringen Hillevågsveien/Sandvikveien. Ved fredsslutningen i 1945 ble leiren overtatt av engelske styrker og av Sambandstjenesten.

Jeg vet ikke hvor mye sivilbefolkningen i Hillevåg visste om hva som foregikk i selve leiren og dens oppgaver i Festung Norwegen under krigen. De kunne se bilkolonner kjøre ut og inn av leiren og infanterisoldater på ut- og innmarsj. Likeså hadde de kontakt med de russiske krigsfangene. En onkel fortalte meg at han som guttunge fikk være med en lastebil med brød inn i leiren for å hjelpe til med lossingen. Da kunne det hende at han fikk et brød som takk for hjelpen. Han ble kjent med en av tyskerne som én dag han kom, sto og strigråt. Tyskeren hadde fått beskjed om at han skulle forflyttes til Østfronten.

Blant eldre Hillevågsfolk kan det hende at vi får høre historien om St. Hansfeiringen i 1945 hvor en Hillevågsmann med gode engelskkunnskaper fikk forhandlet med den engelske leirkommandanten om å få overta et parti rom til fordel for befolkningen. Etter det som fortelles, ble dette en festlig kveld etter mange år med mangel på alt og ikke minst frykt.

Etter kapitulasjonen i 1945 ble leirområdet gradvis overtatt for sivile formål. De allierte tropper hadde forlatt Norge ved utgangen av desember 1945. Norske vaktbataljoner var blitt opprettet.. Vaktoppdragene omfattet gjenværende tyskere i landet, rydding av minefelt, sikring av befestninger og lagere. For å understøtte vaktbataljonene ble det i begynnelsen av desember 1945 opprettet en stabsavdeling med rapport til Distriktskommandoen. (DKS). Denne stabsavdelingen fikk tilhold i Kvalebergleiren. Den hadde betegnelsen Stabsavdeling I/DKS.

Bunkere, som det var mange av i leiren, ble etter hvert sprengt bort. Stifterne av Stavangerflint sikret seg allerede i 1946 fem brakker, hvorav tre inngikk i fabrikkannlegget som hadde byggestart i 1947. Flere bygninger ble overtatt av Hetland kommune for administrative formål, barneskole, framhaldsskole og folkebad. Noen av brakene ble benyttet til boliger for ansatte og høyere funksjonærer ved Stavangerflint, familier knyttet til NSB som hadde fulgt med til Stavanger under ferdiggjøringen av Sørlandsbanen, av ansatte i Hetland kommune og ansatte i Forsvaret. Under den bolignød som hersket etter krigen, var dette stort sett gode botilbud, og hvor særlig Stavangerflint og Hetland kommune la ned store ressurser etter datidens forhold i oppgradering av bygningsmassen. Bygningen som den store

Den samme bunkeren i juni 2008. Trolig kan ødeleggelsene utbedres. Til høyre i bildet står Nordal M. Torstensen. Foto: Jan Gjerde.

offisersmessen holdt til i under krigen, sto i 1950 ombygd til gymnastikksal, sløydrom og klasserom for barneskolen og framhaldsskolen. Denne bygningen er fortsatt i bruk og er nylig blitt vakkert rehabilitert. Andre bygninger ble tatt i bruk av større og mindre bedrifter for produksjonsformål. Brakker som ble dårlig vedlikehold, ble revet tidlig på 1950-tallet for å gi plass til nye industribygg, som Age Fabrikker, Solfell Møbelfabrikk, Norsk Filmtrykk, og Norse Aluminium.

Ekserserplassen fikk navnet «Grusbanen» og ble blant annet benyttet som treningsbane av fotballklubben Jarl og som idrettsplass av Kvaleberg Skole inntil skolen fikk sitt eget anlegg. Grusbanen var forresten en spennende plass for ungene som vokste opp i Hillevåg etter krigen. Her var det omreisende tivoli på besøk og det hendte at også sigøynere slo leir her. Mannska-

per fra båtene som lå ved Kvalebergkaien for å levere korn til siloanlegget der, brukte banen til trening: Amerikanere spilte baseball og russerne spente fotball. Grusbanen benyttes fortsatt for idrettsformål.

Kvalebergleirens område er i dag i første rekke benyttet for næringsformål. Brakene i leiren er revet, bortsett fra messebygningen som etter krigen er blitt benyttet for mange formål. Rett sør for Bergsagelveien 18 finnes en bevart bunkers fra krigen, trolig den siste av denne typen i Stavanger som var inntakt. Dessuten står fortsatt vaktårnet i mur. Det var også leirens transformatorstasjon. Det er vernet av statlige myndigheter som teknisk kulturminne. NVE har den på sin liste over vernetede transformatorstasjoner. Derfor står tårnet fortsatt.

I juni 2007 fikk jeg tatt noen bilder av bunkeren ved Bergsagelveien 18. Disse ble sendt til byantikvaren i Stavanger med anmodning om at dette krigsminnet ble tatt med i den nye kulturminneplanen for Stavanger. Bunkersen var, så lang jeg kunne

Tilfluktsrommet under «Kvalen» – Kvaleberget i Kvalebergveien. Eli Bergsagel og Nordal M. Torstensen står der låvebygningen til gården Bergsagel sto. Foto: Jan Cjerde.

se, fullstendig autentisk slik den var under krigen. Nå er den i følge Rogalands Avis 5. juni 2008 blitt ødelagt. «Misforståelse» heter det fra kommunens side. Det holder ikke som forklaring og lyder som en bortforklaring. Her må det være en systemfeil som de ansvarlige må rette opp.

For her dreier seg trolig ikke om en «misforståelse» men heller om mangel på forståelse.

Flere opplysninger om tyske anlegg i Stavanger under krigen finnes på nettstedet: www.atlantikwall-research-norway.de/

Slik ser det ut innvendig i tilfluktsrommet i Kvalebergveien fra Den andre verdenskrig. Foto: Jan Gjerde.

Andre kilder:

Alsvik: Hillevåg 1993; Knut Stahl: De lange årene, Stavanger kommune 1964, Gunnar A. Skadberg: Bydelen vår, 1987. Rogaland Infanteriregiment nr 8 1628 – 1995, 2001. Samtaler med Nordal M. Torstensen, Magne Tjøtta og Eli Bergsagel.

Knottfabrikken i Hillevåg lå på tomten der garasjen står nå. Foto: Jan Gjerde

Appendiks: Hvor lå Knottfabrikken?

I november 1944 ble tyskernes knottfabrikk i Hillevåg sprengt av sabotører under ledelse av den unge motstandsmannen Helge Hansen. Knott var et biobrensel som under krigen ble brukt som drivstoff for biler til erstatning for bensin. I framstillinger av denne i dobbelt forstand spektakulære sabotasjeaksjonen er Knottfabrikkens lokalisering forklart på ulikt vis (ved Blikembalasje-fabrikken, ved Sven Andersen Møbel-

fabrikk). I boken « Hillevåg» av Marit Karin Alsvik og Jan Alsvik, Hafsrfsjord Forlag 1993, er Knottfabrikkens plassering vist på et foto på side 187. Fabrikken lå bak den gamle Drosjeholdeplassen på hjørnet av Hillevågsveien og Hamnevegen. I dagens bybilde kan den lokaliseres til tomten like bak «Stavanger og Rogalands Bank»s tidligere bankfilial ved Hillevågsveien, like nord for Hamneveien.

SPECIALTILBUD

TIL MEDLEMMER I BYHISTORISK FORENING I STAVANGER

KAMPANJE:

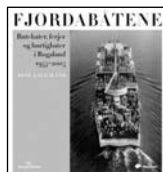
Kraft, mod og haab.
Sigval Bergesen
– **samfunnsbygger av 1905-generasjonen**
Helge Ole Bergesen
Veil. pris: kr. 348,-
Medlemspris: kr 195,-

Alexander L. Kielland
– **«I slekt med hele byen»**
Gunnar A. Skadberg
Veil. pris: kr. 295
Medlemspris: kr 145,-

Et på kjøkkenet i Rogaland
Marit Størseth (red.)
Veil. pris: kr 375,-
Medlemspris: kr 275,-

Fjordabåtene
– **Rutebåter, ferjer og hurtigbåter i Rogaland 1955-2005**
Jone Laugaland
Veil. pris: kr 395,-
Medlemspris: kr 195,-

Den lengste historia
– **Rogaland 10 000 f.Kr. – 1350 e.Kr.**
Tor Obrestad
Veil. pris: kr 395,-
Medlemspris: kr 195,-

NYE BØKER:

«Øve dammen i Junaiten»
Gunnar A. Skadberg
Veil. pris: kr 348,-
Medlemspris: kr 304,-

Fotografi frå Ryfylke 1880-1940
Morten Heiselberg og Ola Søndena
Veil. pris: kr 395,-
Medlemspris: kr 347,-

Bøkene kan kjøpes ved henvendelse til Rogaland Historie- og Ættesogelag i Bergelandsgt 30.

Wigestrand

www.wigestrand.no

FORD SIDEN 1922. MAZDA SIDEN 2004. VOLVO SIDEN 2008.

I Kverneland Bil er vi glad i kultur. Derfor har vi i flere tiår aktivt støttet kulturlivet i regionen – jazz, litteratur, teater, festivaler. Derfor har vi lokal samtdiskunst på veggene. Og derfor er vi en stolt og spent sponsor for Stavanger2008.

2008 er et merkeår for oss i Kverneland Bil også. Slik som 2004 var det. For ikke å snakke om 1922. Kall det gjerne flerkulturelt: Nå finner du nyhetene fra både Ford, Mazda og Volvo i lokalene våre på Forus.

Vi sees!

Kverneland Bil
www.kvernelandbil.no

Stavangers byutvidelser

Av Hans Eyvind Næss

I september 1976 forslø jeg fra bystyrets takerstol at Stavanger og Sandnes skulle slås sammen til en by.¹ Forslaget var fremsatt i en av de mange debatter bystyret har hatt om byutvikling og arealutnyttelse. Forslaget hadde stor sympati i Stavanger, men ordfører Arne Rettedal forslø umiddelbart forslaget oversendt Stavanger formannskap uten realitetsvotering for nærmere bearbeidelse. Forslaget er aldri kommet opp til votering etter disse drøye 32 årene.

I 1976 var det drøye ti år siden den siste grensejustering av Stavanger bys grenser, byutvidelsen i 1965. Min begrunnelse i 1976 for forslaget var motivert med at veksten i den påbegynte oljealderen allerede var så sterk at alle former for planlegging og styring ville tjene på at det raskt ble skapt en storby på Sør-Vestlandet. Det har ikke skjedd. Men i generasjonene før hadde Stavanger opplevd en lang rekke grenseutvidelser. Byutvidelsen i 1965 var den åttende i rekken siden 1848.

Behovet for byutvidelse har alltid vært «å skaffe byen større plass å vokse på», uttalte byarkivar Bodil Wold Johnsen til Stavanger Aftenblad høsten 2007.² Også andre forhold har tidvis spilt en rolle når byutvidelsene skal forklares, som administrative, kommunikasjonsmessige og skattemessige forhold.

I alle fall er det slik at demografisk utvikling, altså befolkningsutvikling ogbyggelseshistorie som regel utgjør vik-

tige momenter til forklaring av behovet for endringer i kommunegrenser, eller for å si det enkelt, for å utvide et kommunalt territorium.

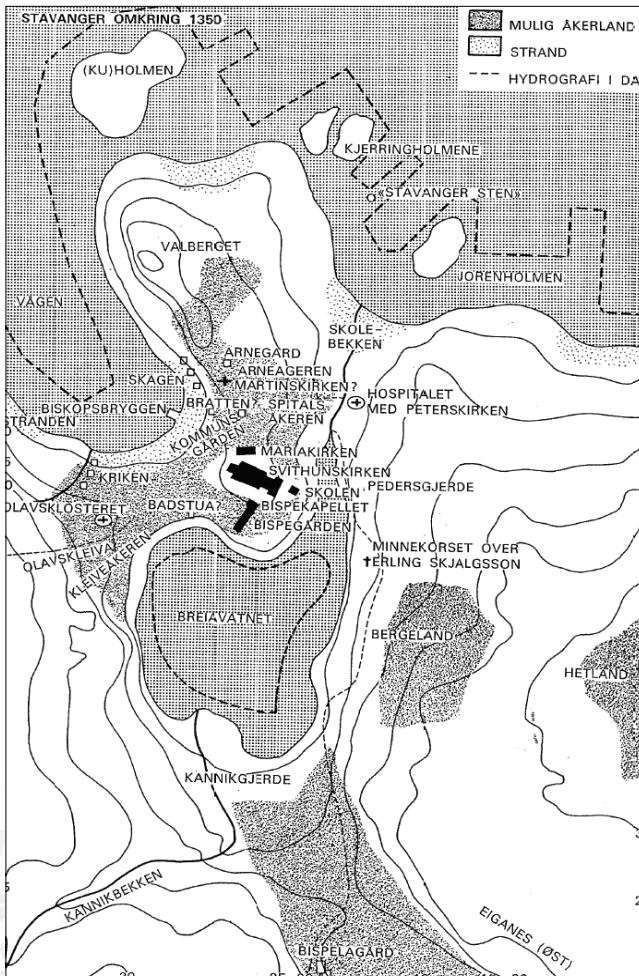
Blant den rikholdige byhistoriske litteratur finnes ingen samlet oversikt over byutvidelsens historie. Men de forskjellige endringer av byens grenser som har funnet sted, er omtalt i til dels utførlige avsnitt i flere lokalhistoriske fremstillinger. Jeg har hentet det meste av både momenter og kartmateriale fra disse fremstillingene. Jeg nevner dem derfor særskilt. Anders Haalands store verk, «En by tar form», fra 1999, er en inngående studie i alle sider ved byggelseshistorien, og den tar for seg endringer i det fysiske bybilde og følgelig også byutvidelsene i hele perioden 1815-1915. I det tobinds byhistoriske oversiktsverket Stavanger mellom sild og olje» fra 1988, Stavangers historie for tidsrommet 1900-1940, omtaler Bjørn Utne byutvidelsene i denne perioden i innledningskapitlet «Industribyen tar form». Selv har jeg rekonstruert byen ved inngangen til 1800-tallet i min artikkel «Befolkningsekspløsjonen» i jubileumsverket «Stavanger på 1800-tallet» fra 1975. Artikkelen har også mange talloversikter over den sterke befolkningsutviklingen på 1800-tallet. For middelalderbyens vedkommende er Knut Helles bok «Fra Våg til by», den andre av de to jubileumsbøkene som utkom i 1975, særdeles verdifull, i min sammenheng særlig fordi

treninger som gikk forut for alle byutvidelsene. I flere tilfeller var dette utredninger som gikk over flere år og som derfor har etterlatt seg en rekke omfattende arkiver. Den viktigste gjennomgangen av Stavangers bebyggelsehistorie i senere tid er Unnleiv Bergsgards artikkel «Stavangers bebyggelse 1945-1965», publisert i Stavanger Museums årbok for 2005, utgitt i 2007.³ Bergsgard gir en grundig innføring i både bakgrunnen for og gjennomføringen av de to byutvidelsene i 1953 og 1965.

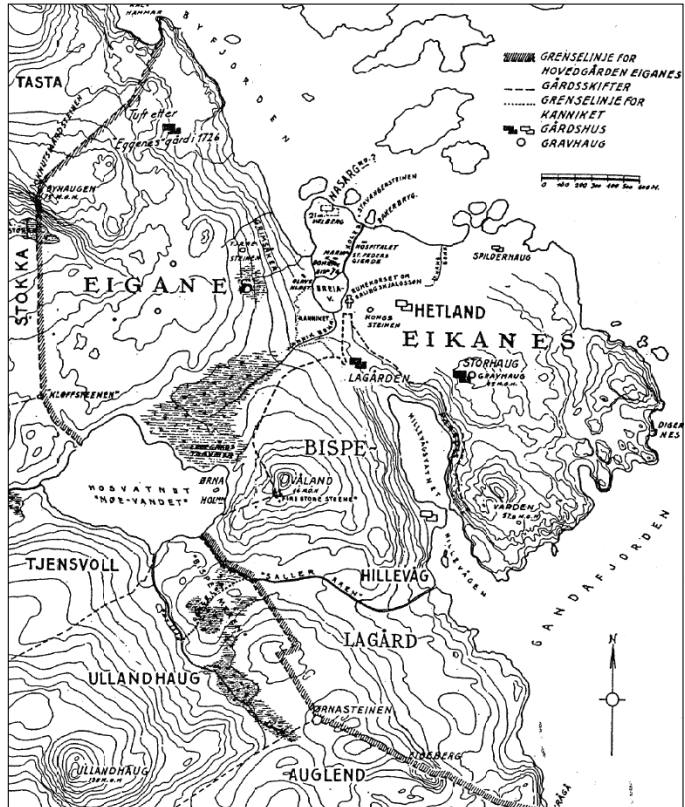
La meg begynne med begynnelsen

Kartet er et viktig historisk dokument fordi de mange tekstinformasjoner er viktige historiske meddelelser hver for seg, ikke minst til kunnskap om lokale stedsnavn; Steglebakken og Majorholmen er to av mange. Kartet er spesielt interessant fordi det viser byens gamle gatenett som for en stor del ennå bidrar til å gi den gamle bykjerne sitt særpreg. Etter egne estimater hadde byen på dette tidspunkt ca. 480 hus og 1500 innbyggere.⁵ Det var altså fremdeles god plass

Asbjørn Simonsens kartrekonstruksjon fra 1970-tallet viser de faste punkt i byens topografi slik de antas å ha vært synlige på 1100-tallet? Simonsen har tegnet inn linjer som viser hvordan topografien har forandret seg. Hele strandlinjen er senere fylt ut, og Vågen er blitt mye smalere enn den var for kaiutbyggingens tid. Eidet mellom Kuholmen og fastlandet ble tidlig fylt igjen og flere holmer er omsluttet av de store kaianleggene østover. Kartet viser de sentrale middelalderbyggene og institusjonene plassert i den lille bykjerne.

En god illustrasjon av grensene for middelalderbyen er A. Bærheims kart over Bispeladegård og Eiganes slik han vurderte området til å være på slutten av 1600-tallet⁸.

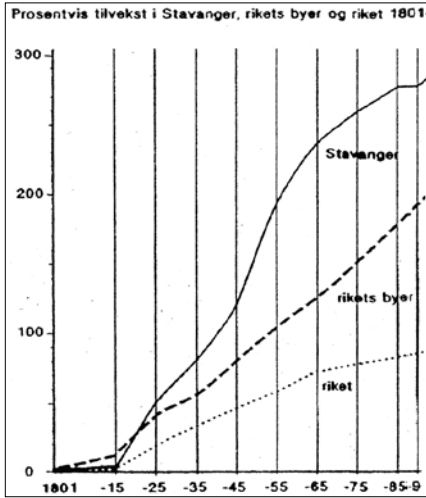
både til innbyggerne og til små jordlapper, for åkerlapper og husdyrhold i byen. Denne situasjonen er levende beskrevet i bytingsprotokollen under dato 21.12. 1723 på borgermøtet det året. Borgermøtene, byens selvstyreorgan ble holdt på St. Tomædag den 21. desember hvert år (frem til 1837). Det heter i møtereferatet: «Den u-shich som her udj byen, meere end andre Kiøbsteder gaar i Svang, i det gaderne her i Byen Mesten overalt findis opfyldt med Sviin,.... Saa advaris hermed alle, som herudj Byen eyer Sviin, og dennem saalledis paa Gaderne lader omgaae, byen til stor Vanærrer, foruden den Skade af dem aarsages, saavell ved gaderne, som Skandseverchet at oproede, at dersom de efterdags iche holder deris Sviin af Gaderne, bliver Svine-

ne opbragte og eyerne tiltalte og multerede til hospitalet; om deris Sviin noget paa gaderne tilkommer, og gandsche bliver ihieslagne, tilregner de sig selv den skade».⁶

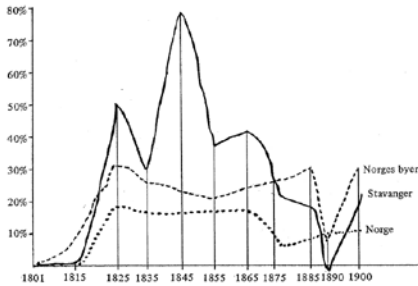
Først et stykke ut på 1800-tallet ble hagen utbygd så sterkt at det ble liten plass igjen til husdyr og åkerdyrking i den gamle middelalderbykerne.

Bærheims hovedpoeng er hypotesen om at Eiganes opprinnelig omfattet et stort område som opprinnelig omfattet både byområdet, Lagård og Bispeladegård som begge er sekundærnavn som peker på funksjon og eierskap. Dette er også et poeng på Aagards kart. Kampene i middelalderen var en kamp om makt og makten bestod ofte av jordeiendom. Det gamle byområde er ikke opprinnelig en «kom-

Tabell 4. Prosentuell vekst fra folketelling til folketelling i Norge, Norges byer og Stavanger by 1801—1900.

En annen illustrasjon synliggjør bedre kriseperiodene i tidsrommet.¹⁴ Her ser en at Stavangers vekst frem til 1845 var eksplisiv. En ser også at byene vokste relativt mer enn landsgjennomsnittet, altså en synliggjøring av den sterke urbaniseringsprosessen som startet omkring 1800. Og kurven viser også de krisebetingede stagnasjonene i Stavanger i tidsrommet 1875-1890.

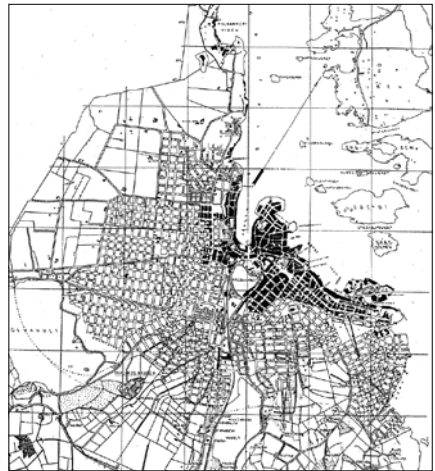
flyttergruppene som bodde tett ved byggen. Flere bygninger i Forstaden lå på Straen nord for de hus som lå innenfor byggen. Den sterke befolkningsveksten på 1800-tallet kan illustreres på flere måter.

Bolighus, sjøhus og en lang rekke offentlige bygg og næringsbygg representerer den fysiske synliggjøring av veksten i

aktiviteter og folketall på 1800-tallet. Allerede i 1912 demonstrerte A. Saxegaard utviklingen av det bebygde areal i Stavanger.

Kartet viser bebygde areal for 1850.¹⁵

Kartet viser bebygde areal i 1884.¹⁶

Den veksten som synliggjøres i dette kartmaterialet førte til byutvidelser i flere omganger. Men disse var lite planlagt i den forstand at det var politisk evne til å skue langt fremover i planleggingen av fremti-

Bebyggd areal i 1898.¹⁷

Bebyggd areal i 1911.¹⁸

dens byrom. Befolkningsvekst og arealknapphet i byrommet var gjennom hele århundret en hovedårsak til byutvidelsene, men også andre faktorer spilte inn i denne

prosessen. Bygrensene ble endret tre ganger i løpet av 1800-tallet, i 1848, 1866 og 1878.

Selv om forstadsbebyggelsen tiltok i omfang de første tiårene av 1800-tallet, var byens ledelse lite lysten på utvidelse av den gamle bys grenser. Faren for økte omkostninger for bykassen synes å ha vært en viktig årsak til dette synet. Men etter opprettelsen av kommunene med nye styringsorganer i 1837 og etter en statlig gjennomgang av kommunegrensene, ble den første byutvidelsen av 1848 med virkning fra 1.1. 1849 en statlig tvangshandling som følge av at Hetland kirkesokn og dermed også Hetland kommune måtte få presise grenser i forhold til byen og Randaberg.

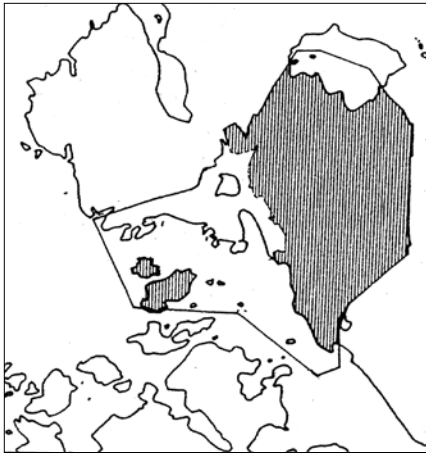
I praksis førte dette til at det meste av forstadsbebyggelsen østover ble innlemmet i byen.¹⁹

Byutvidelsen er i detalj beskrevet i en egen lov av 12.7. 1848 og en kgl. res. av 19.8. 1848. I korthet omfattet utvidelsen «de på Bispeladegaard beliggende Forstæder .. St.Pedersgjerde, Blaasenborg, Værket og Rosenkildehagen».²⁰ Den ekspansjon av bybebyggelsen som fant sted de nærmeste årene skjedde i stor grad innenfor det innlemmede areal. Men også deler av Egeneløkkene ble bebygget, særlig i området Løkkeveien, Møllegaten, Stengaten og det

såkalte Aadlandsstykket. Selv om Egenes mark, som den ble kalt, hadde vært i byens eie siden 1607, var området ikke akseptert som en del av den ordinære kjøpstad; selvstendige næringsdrivende måtte ha sitt virke innenfor den gamle bygrense.

Disse problemene kunne imidlertid håndteres av byen selv og Egenes ble innlemmet i byen i 1866 med virkning fra 1.1. 1867.²¹

Arealtilveksten var nær 300 %. I byut-

Sevald Simonsens detaljerte og spennende beskrivelse av Hetlandsmarkens historie (Ætt og Heim 1972 og 1973).

videlsen inngikk også Gressholmen, Sølyst, Natvigs Minde, Plentinga, og Majorholmen, en utvidelse langs sjøsiden fra Rosenberg til Kalhammerviken og Skjævelandsstykket ved Musegaten- der sykehuset ble bygget nær 30 år senere.

Etter byutvidelsen i 1867 ble fremtidig bebyggelse regulert av kommunale reguleringsplaner slik den blir det fortsatt. Det ene kvartal etter det andre ble regulert. Og hovedledetråden bak alle planene var rutenettsregulering med brede gater imellom, noe som ikke skyldtes hestetransportens behov, men brannfaren som var blitt synliggjort ved brannen på Holmen i 1861 da 250 hus ble flammens rov. Bare 12 år se-

ner ble bygrensene utvidet på nytt. Hverken byen eller Hetland kommune hadde i utgangspunktet sterke synspunkter på spørsmålet om arealendringene da kommunene skulle svare på en statlig forespørsel i 1871. Men i 1874 slo likevel Stavanger fast at det var «lidet .. Rum til videre Bebyggelse inden for den nuværende Bygrændse», særlig gjaldt dette langs sjølinjen²². En kommunal komite ble opprettet i Stavanger for å vurdere arealbehovene i forbindelse med den fortsatte byvekst. Hetland opprettet en motkomité. Hetland avviste deretter forslag til en ny byutvidelse bl.a. begrunnet med mulig tap av innbyggere og skatteinntekter. En kompromissløsning ble fremtvunget av de statlige myndigheter, amtmann, fagdepartement og til sist Stortinget, se illustrasjon 13.²³ Byen skulle nå også omfatte strandsiden fra Spilderhaugsvigen til Lervig, skråningen på begge sider av Lagårdsveien, og deler av Bispeladegård i øst, en landstripe nord for Kalhammerviken og øyene Buøy og Engøy. Følgene av utvidelsen var at det i løpet av kort tid ble vedtatt nye reguleringsplaner med rutenett for den fremtidige bebyggelse på Storhaug og Våland.

Som en ser av kartet for byutvidelsen i 1878 hadde det oppstått en noe uklar og ulogisk arealdisponering mellom Stavanger og Hetland kommune. Ettersom bebyggelsesveksten fortsatte, arbeidet byens politiske ledelse og tekniske etat med å skape regulerte forhold for nye boligområder i randsonene. Hetland gjorde ikke det samme på sin side av grensen. Dette var et åpenbart problem, slik Anders Haaland poengterer. Konsentrasjoner av uregulert bebyggelse i randsonene måtte «før eller siden føre til at (disse områdene) måtte innlemmes i byen».

Hetland herred var igjen imot en endring og pekte igjen på problemet med tap av skattytere. Men et kompromiss ble oppnådd. Byen fikk hånd om de to kilene på Storhaug/Hetlandsmarken, hele Hillevågsvannet og et isolasjonsbelte på Het-

Den nye byutvidelsen fant sted i 1905.²⁴

lands side av Mosvannet som var byens drikkevannskilde.

Kompromisset var kortsiktig. Byens bygde areal ble fordoblet fra 1898 til 1911 og økte fra 1020 til 1875 dekar. Det ble gjennomsnittlig bygget 100 hus årlig i tiåret 1901—1911.²⁵ Byens areal før 1850 var 273 dekar. Stadsingeniøren tok allerede i 1912 initiativ til ny grenseregulering.

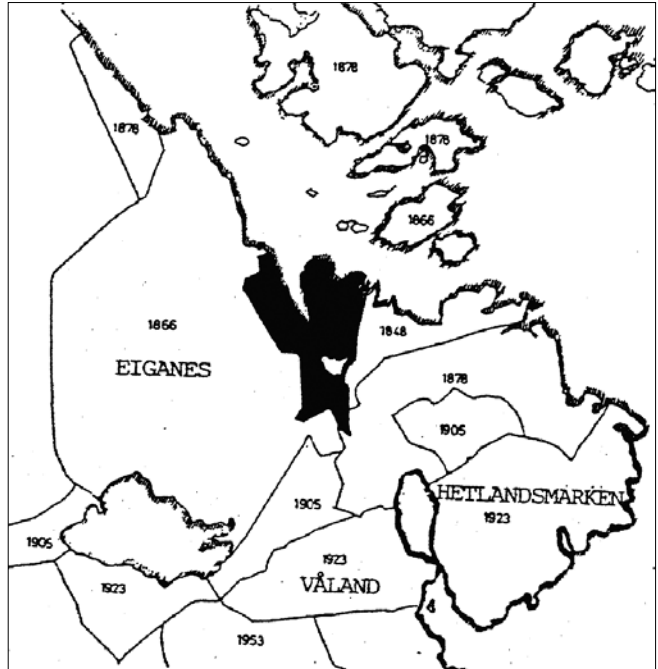

Men Hetland var imot og reguleringen ble ikke gjennomført før i 1923, se kart.²⁶ Resten av Hetlandsmarken ble innlemmet i byen sammen med resten av Våland og en trekant sør for Mosvannret med deler av Tjensvoll.

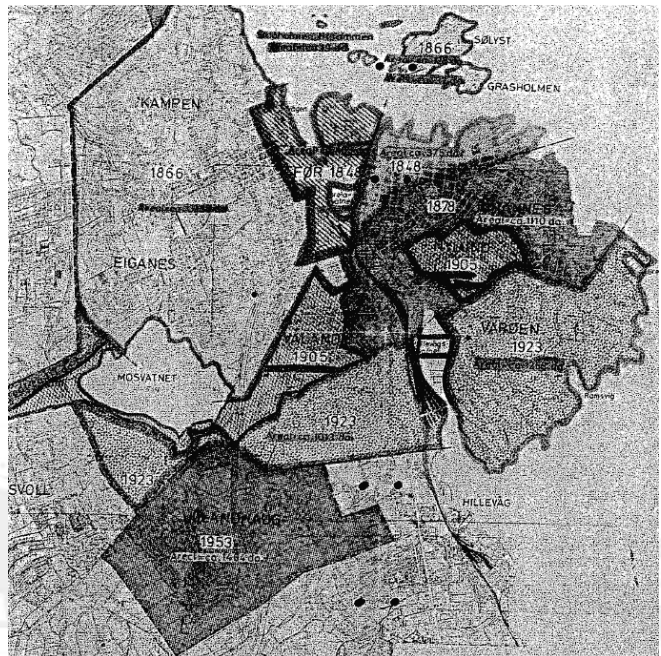
Nye reguleringsplaner for de nye arealer ble laget og det etablerte rutenett ble i all hovedsak bibeholdt.

Selv om de nye byområdene gav godt rom for både boligbygging og næringsutvikling, var det en utbredt oppfatning i Stavanger, at 1923-utvidelsen bare var foreløpig og at en ny arrondering av bygrensene måtte komme før eller siden. Spørsmålet ble reist overfor Hetland og Madla kommuner i 1939, men det ble avvist av begge kommunene. Etter krigen kom spørsmålet igjen på dagsorden og byutvidelseskomiteen la frem en omfattende innstilling for bystyret i 1947. Komiteen forslø at Hetland kommune vest for Gandsfjorden ble innlemmet i Stavanger sammen med resten av byøyene med unntak av Austre Åøy. Hetland kommune nektet å delta i en felleskomite under henvisning til at stortinget hadde oppnevnt en komite (Schei-komiteen) for å se på kommunegrensproblematikken i en nasjonal sammenheng. Norge hadde på dette tidspunkt mer enn 750 kommuner. I 1948 sluttet bystyret seg til utvidelsesforslaget og oversendte det til kommuneinndelingskomiteen. Schei-komiteen avviste at Stavanger-problematikken representerte et hasteforhold. Stavanger tok istedet opp direkte forhandlinger med Hetland kommune. Forhandlingskomiteen avholdt hele 14 møter. Stavanger ønsket seg tillagt Ullandhaug og Tjensvollområdet. Uenigheten var stor og Stavanger Aftenblad uttalte på lederplass at «byutvidelser» er «avleggs».²⁷ I Stavanger ble det fremmet sak for bystyret i 1952.²⁸ Det kompromissresultat forhandlingene førte til ble vedtatt av bystyret og medførte at de nedre-østlige deler av Tjensvoll-Ullandhaugområdet i 1953 ble tillagt Stavanger.

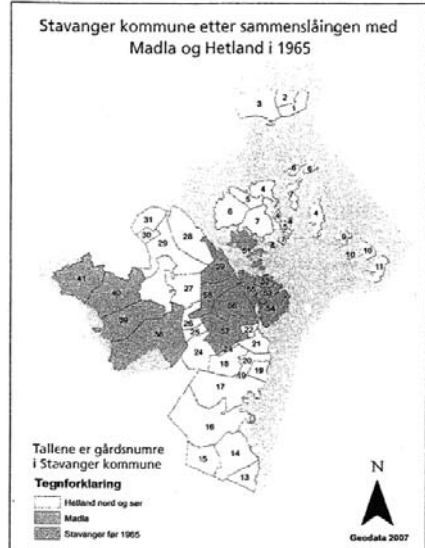
Kartet viser en oversikt over byutvidelsene frem til 1953 og antyder området der grensene ble regulert²⁹.

Kartet viser grensene til området som ble tillagt byen i 1953.³⁰ Dette var omtrent de delene som ble utgjort av Arbeidsgården – det område av Hillevåg eiendommen som Stavanger kommune hadde kjøpt ved handelshuset Køhlers konkurs i 1883, og Saxemarka.

Helt siden slutten av 1930-årene ble det gjennomført interkommunale tiltak innenfor vann- og kloakkutbygging og veibygging. Interkommunalt Vannverk, nå IVAR IKS, var et foregangstiltak i disse selskapene. Men det ble åpenbart for byens egne politikere at en fremtidsrettet planlegging innenfor næringsliv, finansinstitusjoner, samferdsel, industrianlegg, utdanningsinstitusjoner og boligbygging ville kreve et større areal å planlegge innenfor enn det byen disponerte etter 1953. Stavanger var blant landets fattigste byer og lå i 1954 som nummer 30 blant byene rangert etter personinntekt.³¹ I 1957 kom spørsmålet om sammenslåing av Heland og Stavanger på nytt opp til debatt, men førte bare til at Stavanger og Hetland skulle ta opp igjen forhandlinger om saken. På bakgrunn av en omfattende utredning fra 1959 drøftet bystyret situasjonen saken på nytt i 1960.³² Et tilbakevendende moment var at byen var i ferd med å slippe opp for tomter til boligbygging. Det ble tatt initiativ til regionplanlegging. Saken tok først en ny vending i 1962 på grunnlag av et skriv til kommunaldepartementet utarbeidet i forbindelse med forberedelsen til en lang rekke kommunesammenslåinger landet over. Her ble det som et nytt alternativ foreslått sammenslåing av alle tre kommunene Stavanger, Madla og Hetland. Stavanger satte på denne tid ned et utvalg som utarbeidet en regionplan for Nord-Jæren. Planen forelå i 1964 og slo fast at urbaniseringstendensen i området Stavanger-Sandnes viste at hele området ville bli en båndby. Hele området måtte finne samlede løsninger på utfordringene innenfor samferdsel og industribygging. Forusområdet ble utpekt som industriutviklingsområde samtidig som Ullandhaug ble utpekt som fremtidig universitetsområde. Motorveplaner ble innarbeidet i båndbykonseptet og var ment å skulle bli en «næringspolitisk livsnerve».³³ I sluttfasen av dette omfattende utredningsarbeidet meldte utenlandske firma sin interesse for Nord-Jæren området i forbindelse med en mulig oljeindustri.

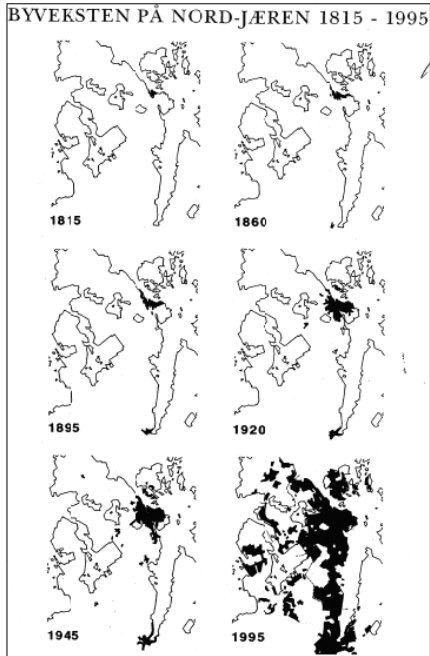

Stavanger kommune etter kommunesammenslåingen 1965. Kart: Stavanger kommune - Eirik Mannsåker

Stavanger regional authority after merging of local authorities 1965.

Løsningen nå at Madla, Hetland (unnatt Austre Åmøy og Riska) og Stavanger ble slått sammen til en kommune med virkning fra 1.1. 1965³⁴. Både i Madla og Hetland var det et flertall mot kommunesammenslutning. Kommunalkomiteen avgav en enstemmig innstilling til Stortinget og pekte på at det var naturlig «at disse tre kommunene går sammen til en kommune. Geografisk, bygningsmessig og også når det gjelder det rent tekniske, ligger forholdene slik til an at det skulle være naturlig med en felleskommune». Peter Molaug ivret fra talerstolen 13.2.1964 for at både Austre og Vestre Åmøy måtte bli en del av Stavanger: «Lat det ikkje bli eit Aust- og Vest-Berlin på denne øya», sa Molaug. Trond Hegna roste akkurat denne kommunesammenslutningen som svært heldig og uttrykte ros til «dem som meget tidlig tok opp denne sammenslutningstanken». Representanten Bjarne Undheim, rektor på Bryne, pekte interessant nok på at det var naturlig med kommunesammenslutning når byområdet hadde vokst seg sammen, men

at selve styringen måtte kompenseres med «soneinndeling med eit visst sjølvstyre i kvar sone, slik at vi kan halda oppe eit levande kommunalt demokrati også i slike storkommunar». ³⁵

Den urbaniseringsprosessen som dette både var en del av og som byutvidelsen la til rette for en videre utvikling av ses av kartet over. ³⁶

Etter 1965 har Stavanger forblitt bundet innenfor sine grenser trass i en folkevekst og en utbyggingstakst på alle sektorer som savner sidestykke i norsk historie. Sandnes har i samme tid hatt en relativt sterkere vekst samtidig som både Randaberg og Sola har gjennomgått betydelig urbanisering både med hensyn til boligbygging og næringsutvikling. Sola med havn og lufthavn og store industriarealer er i mange henseender blitt et sentrum i Stor-Stavanger.

Interkommunalt samarbeid har trått i stedet for nye byutvidelser samtidig som den reelle byregion har nådd en størrelse på linje med Bergen og Trondheim. Når en ser tilbake på hele tidsrommet 1849-2007, så springer det en i øynene at de mange utvidelser på Stavanger-kartet ser ut som et lappeteppes og at utvidelsene er drevet frem av byvekst ofte i strid med ønsker i nabokommunene. Sentrale myndigheter har heller ikke alltid vært støttespillere for byutviklingen og er det vel ikke i dag heller. Så tidlig som i 1937 skrev Per Thomsen: «Det er litt av et paradoks i dette. Sannheten er nemlig at byens beliggenhet egentlig er sentral, den skulle være den naturlige innfallsport fra utlandet og være et knutepunkt som samler forbindelsesveiene mellom landsdelene. Men nettopp disse muligheter synes å ha bidradd til at byen er skjøvet vekk, fordi den kunde være farlig. Vanskelig har det vært å få stambanen til å nærme sig Stavanger, og enda står det år igjen. Vanskelig har det vært å få flyveplassen i orden. Hvor en skulde vente iver, har en møtt motstand. Likevel må det være tillatt her å plassere Stavanger på den naturlige plass byen vil få når kommunikasjonene endelig kommer i orden. Vi får da en by som vil være Norges første havn for luftfart og skibsfart fra vest, fra England og Amerika. Herfra fører rutene nordover langs kysten og østover til hovedstaden og Østlandet; de to strømmer går naturlig ut herfra når forbindelsen skal være effektiv». ³⁷ Dette er klar tale og kunne vært skrevet som innledning til dagens transport og logistikkplaner.

Spørsmålet er om de mange samarbeidsløsninger som en har måttet ty til i mangel av ny byutvidelse gir mangel på fremtidsrettet styring og også et demokratisk underkudd siden mye av utviklingen ledes av selskaper og organer som ikke eksekverer vedtak direkte etter vedtak i folkevalg-

te organer men i et nettverk av organer, et selskaphierarki på kommunal sektor. Den påtrengende arealmangel i Stavanger fører også til valg av løsninger som utvilsomt hadde vært annerledes om de fire urbaniserte kommuner hadde funnet frem til en kommunesammenslutningsmodell der regionbyen hadde en samlet folkevalgt ledelse, men der alle de fire – eller flere – inkorporerte kommuner hadde egne selvstyremodeller på en rekke områder, jfr. Undheims mening allerede i 1964. Det er etter mitt skjønn rom for utredning av slike storbymodeller, men i mangel av enighet kommunene i mellom mener jeg byregionen vår skriker på statlig dirigering i dette spørsmålet slik det har vært gjort før når byens grenser ble utvidet og med langt dår-

ligere politiske og samfunnsøkonomiske argumenter enn i dag.

Selv tok jeg feil – eller jeg så iallefall ikke langt nok – da jeg stod på bystyrets talerstol i 1976. Jeg skulle ha foreslått sammenslåing av minst fire, kanskje 6- eller sogar 8 kommuner til et Stor-Stavanger. Men fremsynthet har etter 1965 hittil ikke vunnet frem i byutvidelsesspørsmålet.

I den nevnte artikkel i Stavanger Aftenblad fra oktober 2007 pekte journalist Rune Nedrebø på at det er dobbelt så mange bergensere som siddiser, men de har tre ganger så stor plass å boltre seg på. I Stavanger må man «gå på tå for å fote seg mellom beitende kyr og fjæresteinene».³⁸

Hvor lenge kan det fortsette slik?

Noter

- 1 Stavanger bystyres forhandlinger, sak 36/1977, s. 159.
- 2 Rune Nedrebø: «Trangbodde Stavanger», i Stavanger Aftenblad 9.10. 2007.
- 3 Stavanger Museums årbok 2005, s. 5-144.
- 4 Knut Helle, Fra Våg til by. Stavanger 1975, s. 146.
- 5 Hans Eyvind Næss; Samlinger til Stavanger ys historie bd. IV, 1971, s. 10.
- 6 S.st., s. 236f.
- 7 Fra Våg til by, op.cit., s. 132.
- 8 S.st., s. 44.
- 9 A. Brandrud, Stavanger Domkapitels protokoll 1572-1630, Christiania 1901, se særlig s. 463-502. Hans Eyvind Næss, Samlinger til Stavanger bys historie bd. IV, Stavanger 1971.
- 10 Hans Eyvind Næss, Befolkningseksplasjonen, i Stavanger på 1800-tallet, Stavanger 1975, s. 69.
- 11 S.st., s. 70
- 12 Anders Haaland, En by tar form, Stavanger 1999, s. 8.
- 13 Næss 1971, s. 502.
- 14 Næss 1975, s. 45.
- 15 A. Saxegaard, Stavanger bys industrielle og tekniske utvikling, i boken Stavanger bys industrielle og tekniske utvikling, Stavanger 1912, s. 16.
- 16 S.st., s. 17.
- 17 S.st., s. 18.
- 18 S.st., s. 19
- 19 Haaland 1999, s. 66.
- 20 Ætt og Heim 1973, s. 96f. Lovdokumentene er gjengitt i Heim
- 21 Haaland 1999, s. 141.
- 22 Haaland 1999, s. 142.
- 23 S.st., s. 147.
- 24 S.st., s. 205.
- 25 Saxegaard 1912, s. 19.
- 26 Haaland 1999, s. 205.
- 27 Bergsgard 2005, s. 38.
- 28 Stavanger bystyres forhandlinger, sak 173/1952, jfr. Sak 136/1948.
- 29 Bjørn S.Utne, Industribyen tar form, i Stavanger mellom sild og olje, Stavanger 1988, s. 23.
- 30 Bergsgard 2005, s. 136.
- 31 Bergsgard 2005, s. 135.
- 32 Stavanger bystyres forhandlinger, sak 42/1960.
- 33 Bergsgard 2005, s. 140.
- 34 Bergsgard 2005, s. 135.
- 35 Stortingsdebatten er trykket i Stortingsforhandlingene 1963-1964, s. 1908-1917.
- 36 Haaland 1999, s. 380.
- 37 Per Thomsen, Stavanger i dag, i Stavanger Turistforenings årbok 1937, s. 17.
- 38 Se note 2.

Hos «byens eldste» Enkefru Kristine Nielsen fylder 90 aar 8.ds.

Artikkel fra Stavangeren, torsdag 4 mai 1922.

Jeg tror nok at jeg er byens eldste, sier fru Nielsen, da jeg hilser på hende for at «sætte henne i bla'e».

– Nei da tar De visst feil.

– Nepppe. Der er nok dem som bor her i byen og er eldre, men de er fra landet et eller andetsteds fra. Jeg derimot er vaskeegte Stavanger-menneske – født i Urgaten, hvor forældrene mine eiet hus. Holgersen het far og saavel han som mor hadde tjent hos Ploug & Sundt og i det firmas tjeneste var far hele sitt liv.

– Fortæl mig litt fra gamle dage da.

– Det blir bare «radl», thi jeg husker ikke fuldt saa godt som ungdommen, men ellers er aandsevnerne gode, Gudske-tak. Det er verre med lemmerne. De har giga-ta været slem mot.

– Det kommer for mit vedkommende mest an paa aandsevnerne frue, altsaa?

– Byen var ikke stor, vet De. Og vi barn fra «Urens rode» lekte paa kirkegaarden omkring Domkirken. Der var særlig en stor marmorplate til en Wath som var så gjild at leke paa. Park var der ikke den gang. Alle de gamle træer tilhørte Kongsgaard. Jeg har

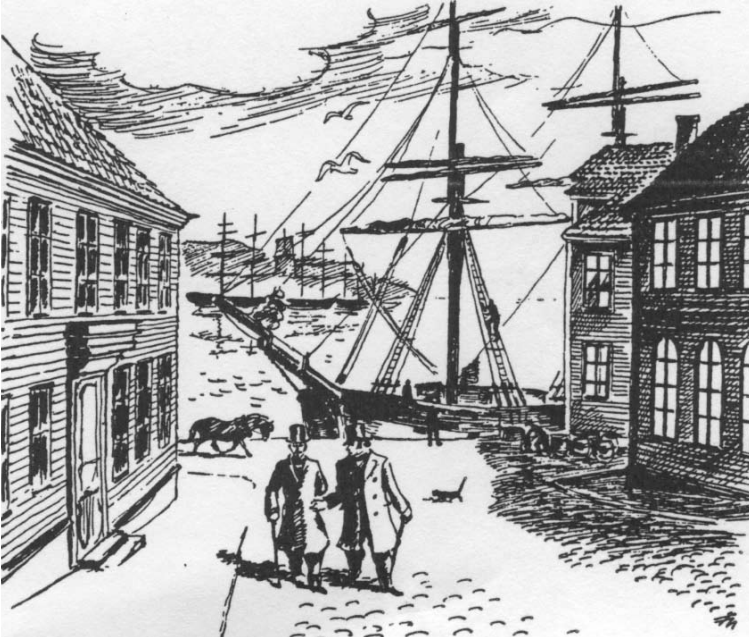
to brødre som ligger begravet nær Domkirken – paa den siden som vender mot Kongsgaard. Og saa drev vi barn paa med at springe omkring i gaterne – de var faa og trange – og «holdt tikken» eller «tribonius». Nede i Søre-gaten bodde en madam som holdt barneskole – sæt slikt! Nå har

jeg glemt navnet hendes. Der gikk baade smaagutter og smaa-jenter og lærte at læse. Hun tok 8 skilling uken i skolepenge. Der gikk jeg til jeg kom i 2. klasse hos Didriksen paa Almueskolen ved Parken. Der var bare tre lærere: Svend Oftedal, Didriksen og Sørensen. Jeg blev konfirmeret av gamle provsten Gjør og så husker jeg at gamle provsten Langberg bodde i Provstebakken. Av forretninger var der ikke

saa mange i de dage. Jeg husker selvfølgelig bedst de som var paa Skagen, nemlig Sundt, Børre Pedersen og Schanche Jonasen. Paa Torvet var baker Lindahl. Og borte i Stenkargaten bodde baker Holm. De var byens bedste bakere. Men skulle man ha noget riktig fint i kakevejen maatte man gaa til Karen Knivsberg. Aa du for «halvmaaner» hun kunde bake! Selveste Holdt

Kristine Nielsen.

Harald L.
Tvetters:
Strandhogg
i Rogaland
(1943), s. 225

maatte lære det fineste konditori av hende. Hun bodde paa «Time- anstorvet» (hjørnet av Kirkegaten og Øvre Holmegate).

Søndagene tilbragte vi med kirkegang eller ogsaa samlet far familiens medlemmer og læste i postillen. Der var ikke saa megen spadsering dengang som nu, men sandelig var folk friskere da end nu. Det tilskriver jeg det sunde, tarvelige levevis. Grove brød altid. Kun hver jul sigtet folk selv mel og fik det stekt hos bakeren. Ellers bakte man sit brød selv. Og folk malte ogsaa sit mel selv - jeg tror det var inde i Riskekverven. Først senere blev der møller i Hillevaag og Nyman opførte en vindmølle paa Egenes.

De «fine» i byen dengang var Kiellander, Sundter og Helligesener. Stranden var hovedbyen. Saalangt som til Nygaten var bare mark.

Bredevandet var samlingsstedet om vinteren. Der samledes ungdommen den lange vinter - dengang var der aarlig vinter - og ved Kannikbakken rendte vi paa «Ska-

genmoster» langt ut paa vandet. Der var jo ingen bebyggelse eller noget andet iveien den gang.

To politibetjenter husker jeg - det var Aarreberg og Vestly. De var fryktelig sinte og slog med køllerne, saa vi barn hadde en svær redsel for dem. Av øvrighetspersoner husker jeg ikke andre end byfogd Christensen. Han var en svært fin mand.

Klævask foregik almindeligvis i Bredevandet, men naar vi vilde sikre os riktig pent tøy gik vi til Mosvandet, bar kjel og klær op til vandet, tændte baal mellem stene og varmet vand og skyllet tøiet i vandet. Tøiet la vi saa paa «bleg» paa marken eller stenene. De «fine» drog gjerne ut til «Kristian i Krogen», som hadde et vaskehus ned ved Mosvandet og som han leiet ut. Disse utflugter til Mosvandet var meget populære; det var som en landtur nu til-dags.

Billig var det at leve i min barndom og senere med. Jeg var gift kone da vi betalte 8 skilling marken for smørret og 2 skilling

marken for kjøtet og «Veabjød» bar ved til os for 9 ort favnen for bedste sort bjørkeved og 6 ort for orreved. Men daglønnen var ogsaa bare 1 ort og 8 skilling

Da jeg var barn brændte Egenæs» hus i Kirkegaten og der var stor bestyrtelse i Urgaten dengang kan jeg huske. Da den «store brand» fandt sted var jeg allerede gift kone og jeg var oppe paa Valbjerget og saa paa ildhavet. Med det er her nu ikke saa længe siden (!).

Naar jeg tænker paa at vi ikke hadde symaskiner dengang og tænker paa de fine mansjetskjorter med folder i brystet vi sydde med haand, saa maa jeg nok si at vi var flinke. Jeg har sydd mange slike skjorter.

Sydd De for stathauptmand Hansen?

Nei, jeg har merket hans strømper. Men til guldsmed Strøm har jeg syd mansjetskjorter. Det er ved denne syningen jeg har faat svækket syn (!)

(Fruen læser uten briller trods sine 90 aar).

Det er sandt. Jeg snakket om skolerne i min barndom. Jeg glemte jomfru Arnholdt, som bodde likeoverfor os i Zetlizhuset. Hun holdt skole for «fine mands barn» og blandt hendes elever var ogsaa Lars Oftedal. Det var til jomfru Arnholdt at frk. Wiесе - den senere saa bekjendte skolebestyrerinde - kom som lærerinde.

Hvor længe har De været enke ?

I 24 aar. Min mand var først sjømand og var avanceret til skibsfører, men saa sluttet han sjøen og blev postbud.

Den hyggelige gamle oldemor har den lykke at være omgitt av kjærlige barn og barnebarn, hvem det er den største glæde at være snille mot hende. Det er faldt sol over hendes livskveld.

G.P.

Adresser

For å lette arbeidet med medlemskartoteket oppfordres alle som skifter adresse til å gi beskjed til foreningen. Det samme gjelder hvis noen får ny mail adresse.

Beskjed bes gitt til:

*Harald Sig. Pedersen, Grytningskroken 4, 4041 Hafsrjford,
tel.: 51 55 61 99, pede7@online.no*

Noen synspunkter på Sørvestrikets historie fram til år 900 e Kr.

Av Finn Bringsjord

FINN BRINGSJORD, født 1941 i Lyngdal. Har siden 1962 bodd i Stavanger. Utdannet cand. mag med bl.a. fagene kristendom og historie. Bringsjord, som har undervist i Stavanger-skoler og vært personalleider i oljeselskap, er nå pensjonist.

Han skrev i 1976 oppgaven «Noen synspunkter på Stavangers historie fram til år 1300». Der ble det for første gang hevdet at Stavanger ble by fordi det var «fastlandstedet» for kongsgården Husebø på Hundvåg. Følgelig er byen vokst frem i aksen Østervåg / Bekken / Vatnet. Bringsjord holdt i 1998 foredrag om dette i Byhistorisk forening. Hoveddelen av oppgaven ble i 1978 publisert av Pedagogisk senter, Stavanger.

Som tidligpensjonist har Bringsjord på nytt tatt fram Asgaut Steinnes' arbeid med «husebyskipnaden» og hans postulat om at Agder og Jæren, i tiden før rikssamlingen, kan ha vært et eget, selvstendig kongedømme.

*Bringsjord «blogger» sine historiske arbeider på internett under adressen: <http://finnbringsjord.blogspot.com>
Bloggene utdyper mange av de synspunkter som her fremføres.*

Forord

Riksarkivar dr. Asgaut Steinnes. (1892-1973) står for meg som den mest inspirerende historiker Norge har fostret. Jeg vil spesielt vise til tre arbeider som han på femti-tallet fikk utgitt: «Utskyld» (1952), «Husebyar» (1955) og «Hundekonge» (1957). Alle de tre avhandlingene handler om styringssystemer i Norden og på øyene i Vesterhavet. Allerede i den første avhandlingen «Utskyld», viste han at det var gode grunner for å anta at det, trolig en gang på 700-tallet, var etablert et eget kongedømme for Agder og Jæren og at slaget i Hafrsfjord stod om herredømme over dette «utskyldsriket». Synspunktet fikk en blandet mottakelse.

Men senere har Jørgen Ilkjærs studier av Illerupfunnet, samt nyere pollenanalyser og klimastudier, åpnet døren for å tilbakeføre grunnleggelsen av «Sørvestriket» helt til det første århundre etter Kristus. Som amatørhistoriker vil jeg prøve å fortelle en historie der utgangspunktet ikke er arkeologenes spader, men keisernes Roma.

Historien er tredelt:

- (Del 2 og 3 kommer i julenummeret).
1, Romertid (0-450).
- 2, Sammenbrudd og emigrasjon (450-550).
- 3, Frankertid (550-900).

Del 1 Romertid (0–450)

Nordsjølandenes gylne mulighet

Helt til slaget i Teutoburgerskogen i år 9 e. Kr, hadde keiser Augustus som målsetting å innlemme de germanske områdene i det romerske riket. Men i det slaget fikk tre romerske legioner sitt endelikt, og den romerske grenselinjen mot germanerne ble for all tid trukket tilbake til Rhinens bredd.

Viktige garnisonsbyer vokste fram ved grenselvene slik som Colonia (Køln) ved Rhinen og Treverorum (Trier) ved sideelven Mozel.

Den romerske ekspansjonen fortsatte imidlertid vestover da de i år 42 krysset Kanalen og la under seg store deler av Britannia. Også her vokste det fram viktige byer som Londinium (London) ved Themsen og Eburacum (York) ved elven Ouse.

For soldater oppvokst i et middelhavsklima, må livet på grensepostene nord for Alpene vært rått og kaldt. Selv om gjennomsnittstemperaturen i Europa var en grad eller to varmere enn i dag, kunne kombinasjonen av vind og regn raskt bryte ned allmentilstanden blant soldatene. På kort tid oppstod et skrikende behov for regntette varme plagg til romerhæren.

Hjelpen skulle komme fra Nordvest-Europa. Folk der kunne tilby varme, regntette ullkofter som legionærene kunne bære under brynjen. Og ikke nok med det, de kunne også tilby vanntett vadmestoff til de 8-mannsteltene legionærene brukte på sine ekspedisjoner ute i felten. I de nedbørrike, kjølige kystdistriktene rundt Nordsjøen, hvor sauene kunne gå ute på beite året rundt, var ulla særlig rik på lanolin, en oljevoks som var vannavstøtende.

Nå vet vi at de romerske legionærene som var forlagt til grensebyene i de anglo-germanske områdene, bar en slik ullkofte. Ja, det fortelles at keiser Augustus selv alltid bar en «ullvest» vinterstid, også når han bodde i Roma.

Sørvestriktet

Kort tid etter romernes ekspansjon mot nordvest, begynte en tilbakegang for store skogstrekninger langs kysten av Agder og Jæren. Først langs kysten, senere også i heiene oppover dalførene. Pollenanalyser viser at skogen ble erstattet av gress- og lyngmoer.

I en varm klimaperiode kan ikke dette ha skjedd av «naturlige» årsaker. En hver bonde, eller hytteeier, vet fra vår egen tid at det «naturlige» er at lauvskogen brer seg uhemmet hvis den ikke holdes nede av beitedyr.

Vi kan dermed slå fast at levkårene i Agder og Jæren, et område jeg heretter kaller «**Sørvestriktet**», radikalt endret seg det første århundret etter Kristus. Fra en relativ beskjeden oppstart i kystbeltet, har ullproduksjonen, takket være opparbeiding av nye beitemarker i innlandet, vokst til masseproduksjon. Dette kan bare ha skjedd ved et nært samarbeid mellom de tyngste makthaverne i dalstrøkene, for nå dreier det seg om tilrettelegging av beiteområder for minst 8-9 hundre tusen voksne dyr.

På Jæren må samarbeidet ha artet seg slik at saueflokkene beitet i det milde strandbeltet i de kaldeste vintermånedene, for så å bli drevet innover Høg-Jæren i mars/april, og videre til Bjerkreim og Sirdalen på sommeren. Tilsvarende har saueflokkene fra Lista langsomt 'beitet seg' oppover heiene mellom Lygna og Kvina til sommerbeite ovenfor Lygna i Eiken. Der blandet de seg kanskje med flokken som hadde overvintret på Rosfjord- og Spindshalvøya, og beitet seg oppover heiene mellom Lygna og Audna.

Det kan være vanskelig å krysse elveløp med store saueflokker, spesielt når lammen er små og elvene går flomtunge på vårparten. Vi må derfor tro at elvene ble grenselinjer for ulike produsenter. På Jæren og

i Vest-Agder har naturen viselig lagt seg til rette for elver som grenseskille, men i Aust-Agder er det mer plundrete med dalfører som går parallelt med kysten, og med Blindleia som hindrer saueflokkene i å nå helt ut til havet. Sammen med de snørike vintrene i Aust-Agder kan dette, år om annet, fort ha desimert bestanden.

Fra Haugalandet og nordover på Vestlandet er det også milde vintrer hvor sau kan gå ute året rundt. Men kysten er oppsplittet med øyer og sund som gjorde stor skala flytting av sau umulig. Sauene måtte derfor gå og trække på det samme beitet året rundt.

Mange bygdelag i Ryfylke og Hordaland kan likevel ha vært assosierte medlemmer til Sørvestrikets handelsforbindelser med Romerriket.

I resten av Norge er vintrene så snørike og kalde at de år om annet vil slå ut vinterbeidende saueflokker. Skjer dette oftere enn hvert 20. år, vil prosjektet trolig være ulønnsomt.

Takket være gavmilde topografiske og klimamessige forhold, kunne Sørvestriket, sammen med Jylland og Frisland, innta rollen som de store ullvareleverandørene til det kontinentale, romerske militærvesenet. Leveransene til garnisonene i Britannia, kan vi anta kelterne og pikterne tok hånd om.

I de første århundrene e Kr ser det ut til at ulleksporten fra Sørvestriket gikk via handelskonger på Sjælland. Men i begynnelsen på 200-tallet kan den sørvestnorske rivaliseringen med Jylland og Frisland om priser og leveranser ha brutt ut i åpen konflikt. Funnene i Illerup tyder på det.

Funnene i Illerup

Myrfunnene i Illerup i Øst-Jylland er trolig rester etter militært utstyr benyttet av en norsk ekspedisjonsstyrke tidlig på 200-tallet. Fordelt på mer enn 40 skip, rodde 1000 sørvestnorske marinesoldater nedover for å herje på Jylland. I tillegg var trolig

drøye to hundre mann med som hjelpe- og støttepersonell. Disse hadde fraktet med seg 20-25 kamptrente hester som i strid ble benyttet av offiser med den høyeste rang. Hvis disse antakelsene er riktige, må hver enhet ha bestått av ca 40 marinesoldater.

Fra skipsgraven til «hertugen» i Sutton Hoo, som riktig nok er datert til begynnelsen av 600-tallet, vet vi at skipet der hadde plass til $20 \times 2 = 40$ roere. Slike båter ble i frankisk tid kalt «tjuessesser». Illerup funnet indikerer at dette kan ha vært standarden på sørvestnorske marinefartøy allerede i romersk tid.

Funnet viser at de fleste sørvestnorske soldatene var utstyrt med sverd hvor sverdklingene var produsert i Romerriket. Flere av offiserene bar også på andre militære effekter som stammet fra romersk militærvesen.

Bakgrunnen for toktet til Jylland, er ukjent. Kanskje har jydene sommeren før plyndret de norske skipene på vei til, eller fra, Sjælland. Nederlaget i Illerup, kan for alltid ha satt bom for Sørvestrikets leveranser til danskene.

Elvefraktere

Vi kan anta at slaget i Illerup var grensesprengende for maktthaverne i Sørvestriket. Det har nødvendigvis ført til en større profesjonalisering av marinestyrkene, og til omlegging av handelsruten.

Så mange som 40- 50 båter har på forsommeren krysset Skagerrak, rodd som armada gjennom Limfjorden og videre forbi Frisland til munningen av Rhinen. Den store markedsbyen Köln, som lå et stykke opp i Rhinen, har vel vært oversvømt av ullvarer fra jyder og frisere, så våre landsmenn har, etter år med prøving og feiling, fått den romerske flåtesjefens tillatelse og rodd framom byen og tatt opp sideelva Mozel til garnisonsbyen Treverorum (Trier).

Vadmelstøy og vadsekker stappet med lanolin rik ull, er lett å frakte opp elver på lengde med halve Europa. Rundt Trier

vokste det fram en betydelig tekstilindustri som en kan anta hovedsakelig baserte seg på faste leveranser av sørvestnorsk ull, ettersom storskala ull- og vinproduksjon vanskelig lar seg forene.

Nedover er selvne det derimot helt greit å ta med seg tyngre varer. Romerske sverdklinger må ha vært etterspurt, og store fat med vin. Gravmonument over en vingårdseier i traktene ved Trier, framstiller en stilisert 20-sesse, med hundehode i stavnen, på vei nedover Mozel lastet med vintønner.

Tilbake ved Rhinens munning ser det ut til at de fleste skipene, tunglastet med handelsvarer, har tatt veien over til de romerske forlegningene i Britannia. Der ble nok størstedelen av vinen solgt til kjøpmenn som hadde slått seg ned utenfor garnisonsbyene. (Latinske «kaupo» betyr egentlig vertshuseier, men det fikk etter hvert betydningen «kremmer». J fr kaupangr).

For de marine eksportenhetene i Sørvestriket, må de nye handelsrutene ha åpnet en port til europeisk kulturliv og tenkesett. Fra et begrenset kontaktnett mot germansk befolkede områder, åpner nå en ny verden seg befolket av romere og keltere. Unge sørvestlendinger ror hver sommer inn på datidens verdensarena, og der setter de spor.

Sørvestnorsk marine - romersk militærstruktur

Det er mye som taler for at London på sommerstid var fast treffsted for hundrevis av sørvestlandske marinesoldater. Her har nok også mange unge marinejegere blitt engasjert som hjelpemannskap for de romerske legionærene. Klarte de å innordne seg romerhærens knallharde disiplin, kunne de også bli vervet som legionærer. Romerne og pikterne lå i kontinuerlig innbyrdes strid, så romerne mottok vel de «nøytrale» nordboerne som gudesendte forsterkninger til øyriket.

Hvis legionærene levde til opp i 40-årene, fikk de utbetalt sin pensjon og møn-

stret av. Pensjonen kunne være i form av penger eller en mindre jordeiendom. Mange avmønstrede egder og jærbuer vendte tilbake til Sørvestriket med en enestående innsikt, ikke bare i romersk militærvesens organisering og struktur, men også med en bred forståelse for romersk byggekunst, tenkemåte og kultur.

Ut fra dette kan vi nesten forvente at Sørvestrikets militærvesen ble organisert etter romerske mønster. Den klassiske romerske hærstruktur, var bygd opp av «centuria» (av lat. centum, hundre) enheter på 100 mann. Lederen for en slik enhet ble kalt «centurion».

I svenske «Uppsala län» ble et område som stilte med **hundre** soldater kalt et «**hundare**». Større landsdeler, «folkland», kunne stille flere «hundremannslag». Det rikeste folklandet i Uppsala, kunne stille 10 x 100 mann og ble kalt Tiundaland (ti-hundre-land). Et annet folkland bestod av åtte «hundare» og ble kalt Attundaland.

Kommandanten for enheten på **hundre** mann, ble kalt en **hund**. De mange stedsnavn i Sørvestriket med forleddet «Hund-», viser at tittelen også må ha vært flittig brukt her.

Romerne kalte sine militære forlegninger i en garnisonsby for kaserne, lat. av *casa, **hus**. I Norden kaltes en militærforlegning for 100 infanterister, for en «huseby». Forleddet «hus» må her ha samme militære referanse som suffikset i Akershus, Bergenshus osv. Et av romernes største grensefort på Hadrians mur fikk på 120-tallet navnet Housstead. Navnet kan direkte overføres til norrøne «huseby». Ut fra dette må «huseby» primært forstås som en militærforlegning for 100 mann.

Her i Sørvestriket ble betegnelsen «huseby» først tatt i bruk i tidlig frankertid. Før den tid ser det ut til at navnet på militærforlegningene i Sørvestriket har tatt navn fra garnisonsbyen Londinium. Et sted med militær forlegning fikk navnet «londum», dativ av «landir» eller «landa». Gårder med navn som Landa, Lande, Lende og

trolig også enkelte gårder med navnet Lunde (lundir), indikerer at det her lå militære foretagelser i romertiden. (Jfr Landa på Forsandmoen).

Londinium var trolig en latinisering av det lokale keltiske stedsnavnet «Landå» som etymologisk svarer til germanske 'land', jord(stykke). Det særnordiske ordet «lund» kan også best settes sammen med no. «land».

Ullkult - hentet fra legionærenes militærkultus

Asgaut Steinnes har i avhandlingen «Utskyld» påvist at det langs reiserutene i Sørvestriktet, både ved kysten og i innlandet, var en rekke steder med «Ull navn».

Etter som vi kan anta at reisefølgene i all hovedsak var henholdsvis marinesoldater og infanterister, må «Ull» ha vært soldatenes gud i førkristen tid.

De få opplysninger vi har om Ull fra norrøne kilder, er nedtegnet på 1200-tallet. «**Han var en god bueskytter og så flink til å gå på ski at ingen kunne kappes med ham**», skriver Snorre i Edda, «**han er vakker og fører seg som en dyktig kriger og han er god å påkalle i tvekamp**».

Men dyrkingen av Ull tok slutt allerede på 6-700-tallet i Sørvestriktet, så hvordan kan vi stole på det Snorre skriver 600 år senere?

Jeg mener vi heller bør nærme oss romertidens Ulldyrking fra samtidens kilder. Sørvestlendingene var fra 200-tallet ikke spesielt knyttet til de germansk befolkede områdene på kontinentet. De var derimot nært knyttet til den romerske / keltiske kulturen i Britannia. Sørvestlendingen var primært europeer og verdensborger.

Den greske soldatguden Ares, ble av romerne dyrket under navnet **Mars**. Ares var en «Rambo», sterk og mandig og uimotståelig i tvekamp. Han likte å ta seg ut i en vakker uniform og med flotte våpen. Han var en stor kvinnebedårer, men kanskje litt trosskyldig, Hans forse berodde ikke på strategisk tenking, men på muskler og

Keiser Augustus, her avbildet med ullvest(?).
[HPIM2370]

kampteknikk. Mars var soldatenes, plebeiernes, beskytter.

For de romerske patrisierne, senatorne og de adelige feltherrene, var soldatguden Mars en smule for selvopptatt og enkel. Men keiser Augustus, som selv kom fra plebeierklassen, endret dette bildet, og gjorde Mars til den viktigste guden på Forum Romanum. Midt på plassen bygde han et vakkert marmortempel for Mars, og gav han æren for at mordet på Cæsar ble hevnet. Keiser Augustus gav Mars tilnavnet **Ulltor**, hevneren. Fra da ble Mars Ulltor også anerkjent som de øverste feltherrenes gud.

Det var dyrkingen av den «nye» soldatguden, Ulltor, nordiske ungdommer møtte som soldater i den romerske hæren. Er så vår nordiske Ull et rent «lånestykke» fra legionærenes Mars Ulltor? Svaret må bli at det meste tyder på det.

I århundrene rundt Kristi fødsel, var Tir (Tyr) de germanske soldatenes krigsgud og beskytter. Det var denne soldatguden som lik Ares og Mars fikk ukedagen tirsdag oppkalt etter seg. Men «Tir» må i århundrene etter sekelskiftet blitt skjøvet i bakgrunnen av den «nye» soldatguden Ull. Kanskje gikk det slik fordi den omseggripende «mithrakulten» la helt nye sider til Ulldyrkingen.

Mithra, byste funnet ved utgravningen av mithra-tempelet i London.

Ultor / Mithra – kultus

Som vi har sett er keiser Augustus å regne som en far for dyrkingen av Mars Ultor. Men snart gikk den mer sofistikerte Mithradyrkingen sin seiersgang blant de romerske legionærene. Bare i Britannia, er det funnet ruiner etter fem mithra templer, et i London, et annet i Housestead.

Mithra dyrkingen stammer fra perserne, et persisk rytterfolk som invaderte Lilleasia omkring år 100 f Kr. Mithra, solgudens sønn, var på mange måter en forløper for Kristus skikkelsen. Mithra var også «menneskesønn», født den 25. desember i en grotte. Han skal egenhendig ha fanget og avlivet en villokse som han så ofret til sin «far», og dermed hindret han Jordens undergang.

Garnisonsoffiserer og veteransoldater dannet hemmelige forbund med ritualer og prøvelser der kandidatens personlige mot og dødsforakt, ble testet og honorert.

Etter hvert utviklet det seg syv nivåer, i brorskapet; Det 3. nivået kunne nåes av soldater (miles), det 4. av offiserer (lions), mens de tre øverste nivåene var for spesi-

elt utvalgte og presteskaper (magerne, j fr magiker, magyar/madjar).

Gudesønnen ble dyrket med rituell ofring av en okse, som deretter ble tilberedt og spist av deltakerne. Reminisenser av denne okseofringen ses enda på tyrefekterarenaene i latinske land.

Legionærenes rituelle okseofring ble videreført i den sørvestlandske marinens Ullkult.

Den gamle sørvestlandske skatten «utskyld», var trolig en plikt til å framskaffe okser til denne ullkulten. Stedsnavnet Øksnavad (oksevad) viser til stedet der okser fra utskyldsgårder på nordsida av Figgjoelva ble ført over til det sentrale offerstedet ved Lyeslondum (Lye). Stedsnavnet Lye stammer fra norr. ljüga, som betyr «høytidelig avtale befestet med edsavleggelse».

Et veddemål, svoret i Mithras navn var hellig og så å si ubrytelig. Det samme var en ed svoren ved Ulls ring. (J fr engelske «wedding», inngåelse av ektepakt, under guds åsyn og med utveksling av ringer. Gotiske «liuga» betyr også ekteskap).

Reverend – reve – ref

Klatring til mitrakultens nivå for «linons», ble på slutten av 200-tallet et «must» for å gjøre karriere innen offiserskorpset. Alle som sto på et høyere brorskapsnivå enn en selv, fortjente aktelse og respekt og ble i ærbødighet omtales «**reverend**». Ordet stammer fra latinsk «revereri», og kan oversettes med «en som fortjener å motta aktelse» ... eller heder, respekt, beundring.

Det gikk vel ikke så lang tid før soldat-slang forkortet reverend til «reve», og på norrønt talemål er dette blitt til «ref». Om-talen som «ref» heller i utgangspunktet mer mot vedkommendes rolle som «offer-gode» enn mot rollen som offiser.

Det angelsaksiske Sør-England ble inn-delt i «hundred» tilsvarende «hundare» i svenske Uppsala. En samling av 2-12 hundred ble i England kalt «shire». Kongens øverste ombudsmann i et shire, ble omtalt

som «shire reeve», senere ble ordet sammentrukket til «sheriff». Germanske «refa» har i frankiske land blitt «ge-refa», og senere til «greve».

Pavekirken tok opp skikken med å omtale prelatene som «reverens», men med graderinger slik at biskoper i engelsktalende land omtales som «right reverend» og kardinaler som «most reverend». Slike graderinger kan også vært benyttet av legionærene.

I Sørvestriktet indikerer de mange stedsnavnene med prefikset «Ref-» at betegnelsen har vært flittig benyttet opp gjennom århundrene. Ordet kan ha vært oppfattet som en militær rang på linje med «hund». Ref har trolig vært «commander in chief» der flere hunder er i følge. «Primus pilus», første spyd, kalte legionærene en slik centurion.

Det samstemmer med det faktum at «Refhaugen» ofte er lokalnavn på prestisjetunge gravhauger, som skipsgravene i Tregde ved Mandal og på Oseberg i Vestfold. Også på Jæren blir gravhauger omtalt som Refhaug.

De to eldste sagnene fra Sørvestriktet, sagnet om «Ref fra Rennesøy» i Gautreks saga, og Saxos sagn om «Hundekongen på Jæren» er med på å indikere at stedsnavn med forledd Ref- og Hund- er prestisjenavn. Det samme kan selvsagt sies om stedsnavn som Londum (Landa, Lunde) og Huseby, (Husebø), og den sørvestlandske marines kultur reflekteres i et mangfold av Ull navn.

Gårdsnavn med endelsen «-land».

Noenlunde samtidig som skogen forsvant og gress og røsslyng overtok på heiene, dukket nyetablerte smågårder med navneendelsen «-land» opp som paddehatter i de små dalsøkkene mellom Telemark og Hordaland. Disse gårdene har gitt forskerne mye hodebry, ettersom de stort sett var for skrinne og små til å kunne brødfø en familie.

Forklaringen må være at det meste av familiens utkomme bygde på at de hadde et større antall sauer i den store sauedriften til «londumen», og på salg av vadmel til de romerske garnisonsbyene.

De romerske legionærene hadde en tjenestetid på 20-25 år. De som overlevde sykdommer og stridigheter, ble pensjonert i 40-45 årealderen. Da fikk de vanligvis tildelt et stykke jord av statsmakten. Det må være rimelig å anta at noenlunde de samme godene ble tildelt veteranene i Sørvestrikets marine når de nådde pensjonsalderen. De fikk tildelt en bit land av den «londumen» de hadde tjenestegjort for.

Pensjonister flest eide nok allerede en flokk sauer som de hadde opptjent som en del av soldatlønna, eller vunnet i terningspill. Sammen med en dyktig «husflidskone» bygde de seg så et hjem nede i et grønt dalsøkk som gav ly for de lynnbrannene som år om annet fornyet beitemarkene

Disse smågårdene må ha fått sitt -land navn enten fordi 1) eierne ønsket markere sin fortsatte tilhørighet i et militært brorskap, eller fordi 2) londumen ønsket å markere at det fortsatt lå krav om ytelser på «-land» gården. Vi kan f.eks regne med at «pensjonistene» fungerte som et slags «heimevern» i de sommermånedene brorparten av marinesoldatene rodde vannveiene i Europa.

Det store antall «-land» gårder i Sørvestriktet, viser at det må ha vært en relativt harmonisk tid både hjemme og ute, slik at mange har oppnådd pensjonsalder. (Pacis Augustae). I Vest-Agder er hver 3. gård en «-land» gård, ja, i Lyngdal utgjør de hele 45%. I mange bygdeler ligger de på rekke og rad i et sammenhengende belte, og vitner om en kraftig ekspansjon i årene fra 150 til 350 e Kr.

Sett ut fra antall «-land» gårder må Kvinesdal/Lyngdal/Mandal vært et foregangsområde innen internasjonal handel. En tidlig etablering av tunge militærstyrker ved Lygne i Eiken, peker på Lyngdal som det mest sannsynlige pionerområdet.

Overskuddssamfunn

Storstilt ullproduksjon må nødvendigvis giorstilt kjøttproduksjon som sideeffekt. Halvparten av lammene er hannkjønn, og etter en lang sommer inne på heiene, må de aller fleste av dem slaktes.

Vi kan anta at mye av høstslaktet gikk til speking og røyking. Pinnekjøtt og fenalår var vel populære innslag ved julefeiringa, da som nå. Resten av de unge værene ble ført til beitemaker ved londumen og slaktet etter hvert som behovet for ferskt kjøtt meldte seg.

Sauehold er lite arbeidskrevende. Et par, tre mann kan sammen med dyktige gjeterhunder, passe flokker på flere tusen dyr. De utskårne hundehodene fra Oseberg minner om mastiff hunder. Slike hunder ville skremme vannet av predatorer som ulv, bjørn, jerv og gaupe. Og de militære styrkene ved Lygne var så sterke at røverbander fra Åseral og Setesdal (Råbygdelagen) unnlot å raide saueflokkene.

Heller ikke ullklippingen krevde den store innsatsen. Mange av de gamle sauerasene slapp ulla, slik at den bare kunne rykkes av i store flak. På norrønt mål ble dette kalt for å «ryja» sauen.

Den ensidige satsingen på produksjon av ull, og produkter av ull, tvang fram en relativ avansert form for pengehusholdning rundt i bygdene. De skogløse landskapet tillot ikke jernvinning, og korndyrking og storfehold måtte vike for sauenes beitemarker. Familiene på -land gårdene måtte kjøpe inn smør, korn, skipsnagler og jernredskap etter som behovene meldte seg. Dette må ha tvunget fram markedsplasser og torghandel. Dermed har Sørvestriket også bidratt til å heve levestandarden i Rest-Norge.

Produksjonsformen har frigjort mannlig arbeidskraft fra bondeyrket. De unge sønnene på -land gårdene, vinket farvel til sin far, veteranen, så snart de hadde sjansen til å komme seg ut i verden. Den greieste måten var å søke jobb som hjelpemann ved den lokale londumen. For dem som klarte

seg gjennom opptaksprøvene, og ble vervet som profesjonelle roere, lå eventyret og vinket på Europas vannveier.

Alt i alt ser det ut til å ha vært et harmonisk samfunn, der kvinner og menn i alle aldersgrupper kunne bidra til felles velstand. Kvinnene må ha hatt en spesiell høy status, og mye tyder på at enkelte kvinner deltok på handelsturene og hadde det avgjørende ansvar for londumens produktspekter. Behov for billig arbeidskraft i form av trelles synes å ha vært minimalt, og det er lite som tyder på at dette var særlig utbredt i romertiden.

SYMBOLER PÅ MAKT OG RANG

Trolig har militære kommandører til alle tider vist sin rang ved hjelp av symboler. Det ser ut til at germanske kommandører i romertiden foretrakk symboler hentet fra dyreriket, og at de brukte bilde av det dyret som «lydmessig» passe best til den militære rangen de hadde.

Hund

Steinnes er trolig den første som har pekt på at lederen for et «hund» må ha brukt et dyrehode av en kamphund som hjelmerke. Hundemotivet går igjen i en rekke arkeologiske funn fra frankertiden. De

*Hundehode fra «Refshaugen» på Oseberg
[HPIM2368]*

mest kjente er de 3 vakre utskårne hodene av kamphunder (av mastifffrasen?) funnet i Refhaugen på Oseberg.

Utfordringen for treskjærerene og hjelm-makerne er å få hundehodet til å skille seg ut fra et ulvehode. Blant de irske kelterne, der ulvestammen for lengst var utryddet, ble hundehodet trolig oppfattet som ulvehode. På gammelirsk kan ulv være omtalt som «luch», og det er trolig dette som reflekteres i irske annaler fra 800-tallet når de der omtaler «Godfraith», kongen i Sørvestriktet, som kongen av «Loclann».

Vinstav

Som vi har sett var den nordiske militære rangen «hund» (100) en parallell til romerske «centurion». Som et viktig tegn på sin rang, bar «centurion» en såkalt «baccula». Det var en stav hvor «hodet» krummer seg i en spiralform som kan minne om slyngtråden på en vinranke. Navnet «baccula» stammer da også fra den romerske vinguden Bacchus.

Forhistoriske funn tyder på at marinen i Sørvestriktet brukte «vinstav» som symbol på det skipet hvor ref'en oppholdt seg. (Flaggskipet).

På Oseberg skipet er vinstav en integrert del av stavnen. Et integrert symbol på skip var trolig ikke vanlig da det var til hinder for at personer med lavere rang enn flottiljens ref kunne føre skipet.

Rev

«Rev» er et rent nordisk dyrenavn som på norrønt skrives **refr**. På gammelgermansk heter rev «fūhôn» som er avledet til germanske «fūhsa» som vi kjenner igjen i tyske 'fuks' og engelske 'fox'. Fra *fu er avledet norske «fua» og fra fua er avledet «fut», j fr skattefut.

Et revhode vil lett kunne forveksles med et hundehode. For å kunne skille reven fra hunden, har en valgt revens karakteristiske hale, «duskehale», som ref-symbol.

Den øverstkommanderende, alias offergoden, har i sørvestnorske marine blitt

Bildet viser «halsingen» og «vinstaven» som integrert del av stavnen på Osebergskipet [HPIM2358]

kalt «ref». Som kjennetegn på sin rang, har han gått med en revehale fastmontert på hjelmen. (J fr Huseby-gardistenes dusk montert på bowlerhatten).

Både greske og romerske soldater bar stilige dusker, som kunne minne om stjerten til en «gallo», kamphane, på hjelmene. Centurion bar en praktfull tverrstilt dusk som kunne minne om den utspilte stjerten til en orrhane.

«Ducks and drakes»

På prakthjelmen som ble funnet i skipsgraven i Sutton Hoo (Sytten hauger?) i East Anglia, fra tidlig på 600-tallet, er det i front hamret ut et bilde en **and** der stjerten er barten og vingene er øyenbrynene. De engelske ordene «duck» (and) og «duke» (hertug) er til forveksling likelydende. I den romerske hæren var en «dux» øverst kommanderende for to eller flere legioner. En dux hadde f. eks kommandoen over de tre legionene som var deployert til Britannia.

Prakthjelmen fra Sutton Hoo avbilder en «duck». [HPIM2373]

I England må en «duke» i det minste ha vært leder for et større shire.

I fredelige handelsperioder var vel et «koselig» andesymbol greit nok. Men på 800-tallet fikk 'the duck' en mer krigersk utforming. En vinstav, eller to, ble stukket i det gapende nebbet på anda. Duck'en skiftet dermed karakter og ble til en drage, norr. dreki. På engelsk kalles fortsatt en hann-and for «drake», og på nordisk for «andrik» som er en sammentrekning av «and-drake». Det er kun vestlige drager som opptrer med bevingede forlemmer (fugleform). Østens drager er langt mer slangelignende.

Vedding om å få en flat stein til å hoppe flest ganger bortover vannflaten, har vært en yndet fritidsaktivitet blant roerne. I tidligere tider kalte engelskmennene dette «to play ducks and drakes».

MARINEN - UTSTYR OG MANNSKAP

Enkelte har uttrykt en form for skuffelse over at vikingene var seint ute med å ta i

bruk mast og seil. Men dette har sin enkle forklaring.

Seile på skjoldet

Marinesoldater som rodde opp elveløp på lengde med halve Europa, kunne ikke tillate seg å ta i bruk mast og råseil da vekten av dette utstyret fort ville nærme seg $\frac{3}{4}$ tonn. Men de kunne utnytte kraftig medvind til å «seile på årene». Førte hevede åreblader, kan tilsvare en seilflate på 7-8 m².

En langt mer effektiv «seilføring» kunne de få hvis de trådte årebladet gjennom bøynen på baksiden av skjoldet. Et slikt «åreskjold» kunne reises som en fane i vinden og ville øke skipets «seilflate» til ca 20m².

Våre marinesoldater etterapte legionærenes utstyr og våpen på de fleste områder, men de avvek med utforming av skjoldene. Vår marinens skjold var runde og lette, mens legionærenes var rektangulære. Årsaken til avviket kan ha vært at avlange skjold vil gi et dreiemoment mot vinden. Skulle det brukes som «seil», måtte det påføres et ekstra sett bøylor. I følge Snorre hadde Ull et skip som hette «Skjold». Roernes bønn til ham var nok at han skulle sende dem lagelig vind slik at også de kunne «seile på skjoldet». Gamle hellerisninger viser roere med hevede årer, noe som tyder på at «å seile på årene» var godt kjent allerede i bronsealderen. Enkelte yngre hellerisninger peker også i retning av at skjoldene ble tatt i bruk.

Trolig har de før reisen ofret til «Tir» og bedt om godt reisevær. Så har de i risningene vist han antall roere ombord og med hevede åreblader vist fram den ønskede reisemåten.

Skjold og spyd

Det kanskje mest overraskende med våpenfunnene etter den sørvestlandske marineinvasjonen ved Illerup, er etter mitt syn, de tynne bordfjølene de brukte i skjoldene. Skjoldene er for det meste laget av 5 til 8 bord av otre eller eik som i tykkelse

varierer fra omkring 10mm i midten til bare 3mm på kantene.

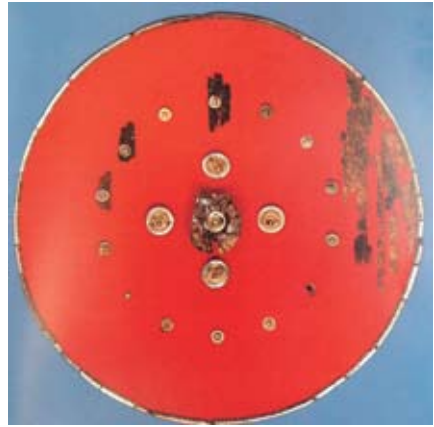
Jørgen Ilkjær skriver: «Det er fortsatt en gåte hvordan skjoldene ble holdt sammen. Riktignok forsterket randbeslaget det tynne treet ved kanten, og midtbeslaget naglet sammen de to midterste bordene, men ut over dette må skjoldet vært holdt sammen av organiske materialer som er råtnet bort i den basiske myren».

Īeik var et hellig tre, og «or», norr. olr, dansk older, (Saxo kaller Ull for «Oller», tilfeldig?) ble sett på som Ulls tre, trolig fordi bordene får den gulrøde fargen til reven når det kommer i kontakt med luft. Men or er ellers et simpelt treslag som stort sett bare brukes til ved. Det tyder på at treslagets beskaffenhet var helt underordnet i den gamle skjoldproduksjonen. Trolig har skjoldet, både på for- og bakside, vært overtrukket med flere lag vadmél.

Etter at skjoldet er sydd inn i en slik vadmél-strømpe, har det hele fått et kraftig oppkok og blitt lagt i en pressform. Vadmelet vil da krympe og bordene vil bøye seg i en svak konisk form. Slike skjold kunne dyppes i lanolin, og ville holde seg lette og blanke i all slags vær. Legionærens skjold var lagt av kryssfiner, rektangulært og formet som en «half-pipe». Vadméltrukkede skjold vil også ha en slik «kryssfinereffekt». (Jf. skuddsikre vester).

Stoffet som ble brukt på skjoldene i Illerup, var farget rødt. Etter overgang til Kvitekrist, begynte marinen i Sørvestriktet å bruke hvite skjold.

Blant våpenfunnene i Illerup er også kastespyd med **mothaker**. Det ser ut til at disse ble brukt først i et angrep. De har vært kastet i en bue og dalt ned på forsvarernes skjoldtak. Resultatet er at spydene har heftet seg fast i skjoldene og på grunn av mothaken har det vært vanskelig for forsvarerne å få spydet ut igjen. Dermed var to hensikter oppnådd: 1) spydene kunne ikke returneres, og 2) skjoldene var satt ut av funksjon. Kastespyd (pilus) med tilsvarende funksjon ble også brukt av romerske legionærer.

Et rekonstruert praktiskjold fra Illerupfunnet [HPIM2377]

Kasernen - et skip

Utgravingen på Forsandmoen viser at det der, i romertiden, ble bygget kaserner som hadde nøyaktig samme lengde som dem som stod i London, nemlig 100 romerske fot.

På Trelleborg ble det noen århundrer senere oppført 16 militære bygg med en lengde på 100 romerske fot. Slike bygg rommet 40 mann. Førte mann fylte også åreplasseene på en 20-sesse.

Vi vet at kasernene på Landa og på Trelleborg var bygd med langsider som buet noe utover. Husene var derfor bredest på midten. Arkeologene har fundert på hvorfor de ble bygd slik, og konkludert med (1) at det styrket bygningskonstruksjonen og / eller (2) gav mer gulvplass rundt den åpne gruen i midten av bygningen.

Etter mitt syn var poenget med de buede langsidene at kasernen skulle illudere et skip.

Det er et faktum at marinen alltid oppholder seg på skip, enten de er til vanns eller lands. Den eldgamle marine vegring mot å bo i «hus», er trolig også grunnen til at marinens «londum» slo ut infanteriets «huseby» på de aller fleste forlegningssteder i Sørvestriktet.

En vikar

For at ikke roerne skal utvikle «skjev» muskelmasse og kroppstruktur, må de med jevne mellomrom skifte side i båten. Vi må anta at de to som satt på samme sesse (tofte) under tiden skiftet plass med hverandre. Vanligvis har de vel lagt til lands og kombinert vekslingen med en spise- og hvilepause, men på åpne havstrekninger har vekslingen foregått i åpen sjø. På norrønt har de kalt et slikt roerskifte for å «vika sjøvar». Strekningen mellom to skift ble kalt «sjømil», (sjøvar = sjømil). Bjorvand og Lindeman skriver om «vika sjovar» i boka 'Våre arveord': «*Man har her gjerne tolket 'vika' som skifte av roere*».

Det norrøne ordet «vika», som betyr «å veksle», har også gitt navn til «viku» eller «veke». Etter mitt syn henger dette sammen med at roerne, også når de lå på forlegningen, vekslet side hver 7. dag. På militærspåk har så tidsperioden mellom vekslingen blitt omtalt som «vika», et tidsbegrep også resten av samfunnet har adoptert.

I følge den romerske «historikeren» Plinius brukte germanerne «sebum», et ord han har fått fra gammelengelsk «såpe». Såpe var kokt på askelut og sauetalg og tilsett et fargestoff som tonet håret rødbrunt. Gammelengelske «sâp» betyr «rav», som også er et rødbrunt stoff, og som av etymologer knyttes til «rev» som «det rødbrune dyret».

En viking

Det er lett å forestille seg at marinesoldater som deltok i «vika» snart ble omtalt som «vikinger», og at roerne selv omtalte kammeratene som sine «vikinger» når de fikk landlov i fremmede havner. Dette er etter mitt syn den mest troverdige bakgrunnen for at marinens roere ble kjent som **vikinger** ute i Europa. «Vikinger» er følgelig et eksklusivt navn for marinesoldater.

Som vi har sett, bør «vikingtiden» primært knyttes til den tiden da skipene ble rodd og de hadde behov for å vike side i skipet. At historikere i dag bruker betegnelsen «vikingtiden» nesten utelukkende om tiden etter at seilet ble tatt i bruk, er et paradoks, og bør endres.

Roerne, de ekte vikingene, må historisk sett ha vært de beste elitesoldatene Norden har framvist. De må ha vært store og velernærte på proteinrikt lammekjøtt, og med sine topptrente, svulmende armmuskler, kunne de spenne buen hardere og kaste spydene lengre enn «landkrabbenenes» infanterister.

I følge Saxo hadde kongen i Sørvestriket sverdparet «Hviting» og «Skiring». Skiring betyr skinnende. Ergo; når et sverd som «skirer» ble kalt Skiring, kan en roer som «viker» bli kalt viking.

Kunnskap er vår styrke...

Ernst & Young leverer tjenester innen:

- ▶ Revisjon og direkte relatert rådgivning
- ▶ Økonomisk og finansiell rådgivning
- ▶ Skatte- og avgiftsrådgivning
- ▶ Risikostyring og datasikkerhet

Vassbotnen 11 Forus, pb. 8015, Stavanger
tlf.: 51 70 66 00, faks: 51 70 66 01

 ERNST & YOUNG
Quality In Everything We Do

www.ey.no

Handelsbanken | Stavanger Sentrum

Du finner oss i Verkgata 24 (like v/hurtigbåt-terminalen)
En bank for både privat- og bedriftskunder!

-en solid bank - nærmere deg!

Handelsbanken Stavanger Sentrum, Postboks 7034, 4001 Stavanger
Telefon 92 22 33 44 – mail:sentrum.stavanger@handelsbanken.no
www.handelsbanken.no

Foto: Kristian Jacobsen

Du kan nesten ikke
ungå å få det med deg

Stavanger Aftenblad • Aftenbladet.no • Aftenbladet Radio • TV Vest

Stavanger Aftenblad
MEDIEHUSET

Fra heden nord for Skagen, 1885
Av P.S. Krøyer, en av Skagenmalerne.
Bildet tilhører Skagens Museum.

Noen ser bare skyer – vi ser glimt av sol

**Kunsten å bruke sunn fornuft er å velge selskaper som er under-
analyserte, upopulære og undervurderte. Denne investerings-
filosofien har gjort SKAGEN til en av Norges fremste fondsforvaltere.**

SKAGEN er et uavhengig forvaltningsselskap og vår eneste virksomhet er fondsforvaltning. Vi har som overordnet mål å gi våre andelseiere best mulig avkastning for den risikoen de tar. SKAGEN tilbyr syv fond - tre aksjefond, to pengemarkedsfond og to obligasjonsfond. Dette utvalget av fond gir mange investeringsmuligheter.

SKAGEN har kontor på Skagen 3, Torgterrassen i Stavanger. Kom innom for en uformell prat eller ta kontakt med oss på telefon 04001 eller 800 SKAGEN. Du kan også lese mer om oss på www.skagenfondene.no.

Kunsten å bruke sunn fornuft

E-post – adresser

For i størst mulig grad å kunne redusere våre utgifter ved utsendelser av innbydelser og annen informasjon til våre medlemmer, ønsker vi å benytte e-post. Vi vil derfor be alle som har e-postadresse, om å sende denne til Harald Sig. Pedersen. Til deg som har fått ny e-post adresse, har du gitt beskjed om endring ?

Harald Sig. Pedersen,
Grytningskroken 4, 4041 Hafslund,
tel.: 51 55 61 99, pede7@online.no

Program for Byhistorisk forening 2008

www.bychistoriskforening.org

Onsdag 20. februar

Foredrag av Engwall Pahr-Iversen med tittel:
«Mirakelbrødre og kolosterjomfruer – byhistorier»
Sted: Arkologisk Museum. Kl. 19.00

Onsdag 26. mars

Foredrag av Grete Storholm med tittel :
«Kolonihagens historie i Stavanger»
Sted: Arkologisk Museum. Kl. 19.00

Tirsdag 22. april

Foredrag av Jone Laugaland med tittel:
«Fjordabåtene. Ryfylke – Stavanger. Båtenes betydning for regionen»
Sted: Arkologisk Museum. Kl. 19.00

Onsdag 28. mai

Byvandring med Gunnar Skadberg som guide
«På kant med loven – glimt fra Stavangers lokalhistorie»
Sted: Kiellandhagen. Kl. 19.00

Onsdag 27. august

Byvandring med Grete Storholm som guide
«Vandring i kolonihagene Strømvig – Rosendal/Ramsvig»
Sted: Strømvig. Kl. 19.00

Onsdag 24. september

Foredrag av Øistein Døvik med tittel:
«Jernbanen i Stavanger – Fortid og Fremtid»
Sted: Arkologisk Museum. Kl. 19.00

Onsdag 29. oktober

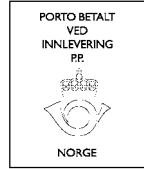
Foredrag av Gunnar Nerheim med tittel:
«Smedvig Familiens virke/betydning for Stavanger»
Sted: Arkologisk Museum. Kl. 19.00

Onsdag 26. november

Foredrag/fotovandring av Axel Leversen med tittel:
«Stavanger i eldre tider – en fotovandring»
Sted: Arkologisk Museum. Kl. 19.00

B

Returadresse: Byhistorisk Forening, Postboks 351, 4001 Stavanger

---

Styret i Byhistorisk Forening 2008

Hans Eyvind Næss

Eiganesvn. 56, 4009 Stavanger
Tlf. p. 51 52 91 34
mail: hans.nass@arkivverket.no

Harald Sig. Pedersen

Grytingskroken 4, 4041 Hafrsfjord
Tlf. p. 51 55 64 99
mail: pede7@online.no

Elsa Grimnes

Torfæusgt. 56, 4009 Stavanger
Tlf. p 51 52 02 29
mail: elsa@saft.no

Petter Løhre

Blomsterveien 1, 4022 Stavanger
Tlf. p 98 20 36 57
mail: Petter.lohre@lyse.net

Per Marthon Mæland

Statfjordsvingene 20, 4028 Stavanger
Tlf p. 51 54 15 00
mail: per-mm@online.no

Karin Noer

Eckmannsbakken 2, 4005 Stavanger
Tlf. p. 51 52 54 56
mail: go-jon@online.no

Bodil Wold Johnsen

Leiv Eriksonsgt. 52, 4009 Stavanger
Tlf. p. 51 53 15 82
mail: bjohnsen@stavanger.kommune.no

Vigdís Hovda

Verven 14c, 4014 Stavanger
Tlf. p. 51 55 74 02
mail: vigdis.hovda@hesbynett.no

Hva har stått i Stavangeren?

Redaksjonen har utarbeidet en forfatter – og emneoversikt fra starten i 1991.

Denne oversikten kan du finne på websidene våre:

www.byhistoriskforening.org